ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ

" İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin " Câmiu'l-Beyân an Tevîli'l-Kur'ân " İsimli Eserindeki Kelâmî Görüşleri "

(Me'zûniyet Tezi)

Hazırlayan

Halis Albayrak

No: 92

Tefsîr ve Hadis Bölümü

Erzurum- 1976

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ö N S Ö Z

Yüce Allah(c.c.)'a hamd ve senâ... Resûlüne sonsuz salat ve selâm..

Hicrî üçüncü asırdan itibâren İslâm âleminde, Kelâmî konulardaki ihtilaftan neş'et eden fikrî ayrılıkların çok fazlalaştığını görüyoruz. Öyleki, bu asır ve müteâkib asırlarda mezheb taassubu son haddine varmış ve mezhepler arasında sert çekişmeler alevlenmiştir.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin hayatı, hicrî üçüncü ve ~~hem de~~ dördüncü asrın başlarına tekâbül etmektedir. Buradan şu kanâate varıyoruz ki, içtihâd yapabilecek bir ilmî seviyeye ulaşmış olan ve kendisine nisbet edilen bir mezhebinin olduğu söylenen Taberî'nin, bu gibi kelâmî münâkaşalardan bîgâne kalmış olduğu düşünülemez.

O'nun bu konularda söz söyleyip söylemediğini anlamak için şüphesiz ki, kendisinin en önemli eseri olan "Câmiu'l-Beyân ʿan Te'vîli'l-Kur'ân" isimli tefsirini tetkîk etmek lüzûmu hâsıl olmaktadır. Biz de bu küçük çalışmamızda Taberî'nin, oldukça hacimli olan bu tefsirindeki kelâmî görüşlerini çıkarmağa gayret sarfettik.

Bu araştırmamızda şunu gördük ki, Taberî, hakîkaten bu gibi konulara, tefsirinde yer vermiş ve kelâmî münâkaşalardan kendini beri alamamıştır. Herşeyden evvel, "Câmiu'l-Beyân"ın, Kur'ân âyetlerinin açıklaması mahiyetinde bir eser olması itibâriyle, Taberî'nin,bu eserinde, Kelâm'ın bütün konularını ayrı ayrı ve derinlemesine ele almış olması düşünülemez. Fakat O, bazı konularda, hakikaten doyurucu malûmât vermiştir.

Aslında, O'nun, bazan kelâmî konulara girmesi, "Kaderiyye" ve "Cehmiyye" gibi bâtıl fırkaların müdâfi'lerinin ortaya attıkları fikirleri red şeklinde tezâhür eder. Hemen hemen bu konulara temas ettiği yerlerdeki îzâhları, bu mezheblerin görüşlerini çürütme şeklindedir; tâbir câizse, onların fikirlerine karşı bir aksülamel mâhiyeti arzetmektedir.

Taberî'nin, tefsir'inde kelâmî mevzûlara bakış açısını iyice tesbit etmek için, O'nun, bu konulardaki îzâhlarından sonra bazan söylemek lüzumunu duyduğu birkısım mütalaalarını zikretmek yerinde olacaktır.

Meselâ, tefsir'inin 7'inci cüz'ünde "Rü'yetullah" mes'elesi hakkında uzun uzadıya söz ettikten sonra Taberî, kıyamet günü "rü'yetullah"'ı inkâr edenlerin daha birçok hileli soruları olduğunu; fakat, bu gibi kimselere cevap vermekle kitabın uzamasını kerîh gördüğü için bunları zikretmediğini söylemektedir. Ayrıca, kitabından kasdının, bu kişilerin haksızlıklarını haklı göstermelerini ortaya çıkarmak olmadığını, aksine kitabından kasdının, Kur'ân-ı Mübin'in âyetlerini açıklamak olduğunu bildirmiştir.

Taberî, devamla şöyle diyor:

" Fakat biz, söylediğimiz kadar söyledik ki, kitabımıza bakan kimseler, onların ne gibi kişiler olduklarını bilsinler. Evet onlar, sözlerini ancak, şeytanın, kendilerine yapmış olduğu hîlelere dayandırırlar ki, onların bu sözlerinin fesâdını beyan etmek, ehl-i hak üzerine kolaydır. Ve onlar ileri sürdükleri görüşlerinde Kur'ân'dan muhkem bir âyete ve Resulullah(s.a.v.)'dan gelen ne sahîh ve ne de sakîm bir habere istinâd etmemektedirler. Onlar, karanlıklarda şaşkındırlar ve kör olarak bocalayıp durmaktadırlar. Şaşkınlık ve dalâletten Allah(c.c.)'a sığınırız."

Bu ifâdelerden de anlaşıldığı üzre Taberî, bu mes'eleleri uzatmayı kerîh görmüş ve kendine göre temas edilmesi ve söz söylenilmesi îcâbeden yerlerde bu mevzûlara yer vermiştir.

Biz de bu çalışmamızda, O'nun bu görüşlerini anladığımız kadarıyla aktarmağa çalıştık. O'nun bu husustaki fikirlerini aynı ile naklettik iddiasında değiliz. Mutlaka hatâlarımız, eksiklerimiz olmuştur. Bu hatâlar neticesi, Taberî'nin, bazı görüşlerini yanlış aktarma gibi bir durum hâsıl olur endişesiyle, çalışmamızın sonuna, Türkçe olarak naklettiğimiz görüşlerinin metnini aynen vermek lüzûmunu hissettik. Ayrıca bu araştırmamızda, Taberî'nin görüşlerini herhangi bir tenkit süzgecine tâbi tutma yoluna da gitmedik.

Bu küçük çalışmamızı bitirmeğe bizi muvaffak kılan Yüce Rabbimize hamdeder, şükrederiz. Bunun yanında, bu hususta bize karşı gösterdikleri yakın alâka ve yardımlarından ötürü, Muhterem Hocamız Doç. Dr. Suat Yıldırım'a teşekkür etmeği bir borç biliriz.

Halis Albayrak

I- TABERÎ'NİN SIFÂTULLAH HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ:

Allah'ın sıfatları konusu, Kelâm âlimlerini çok meşgûl eden ve ihtilâfa düşüren önemli bir bahistir. Aslında bu mevzûdaki ihtilâf, sıfatullah'ın Allah'ın zâtı ile alâkasını tesbitte görülmüştür. İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin, tefsîrinde umumî manâda sısıfâtullah ile Zât-ı İlâhî arasındaki münâsebet hususunda herhangibir îzâhına rastlayamadık. Yalnız biz, sıfâtullah'ı sırayla zikredip, O'nun, bunlar hakkında söylediklerini, tefsîrinden çıkarabildiğimiz kadarıyla vermeğe çalışacağız.

1- Allâh'ın zâtî sıfatları:

a) Vücûd: Kelâm âlimleri arasında sıfat-ı nefsiyye ismiyle de ma'rûf olan bu sıfat hakkında Taberî'nin herhangi bir açıklamasını görmedik. Öyle zannediyoruz ki, Taberî, tefsîrini müslümanlar tarafından okunacağı gâyesiyle yazdığından, böyle birşey'e lüzûm görmemiştir.

b) Kıdem: Tefsîrinde Allâh'ın bu sıfatı hakkında da uzunca ma'lûmâta rastlayamadık. Yalnız Hadîd sûresinin 3. âyetindeki هو الاول Kavl-i şerîfini tefsîr ederken, Allâh'ın, kendinden başka hiçbir şey mevcûd değil iken var olduğunu ve kendisinin evvelinin bulunmadığını zikretmiştir.(1)

c) Bakâ: Taberî, Kelâm âlimlerinin bu sıfata delîl olarak gösterdikleri Hadîd sûresinin 3. âyetindeki والآخر kavlini kısaca tefsîr etmiş ve Allâh'ın herşey fenâ bulduktan sonra bâkî kalacağını söylemiştir.(2)

Daha sonra, Kasas sûresi'nin 88. âyetindeki, كل شيء هالك الا وجهه "O'nun zâtından başka herşey helâk olucudur." kavl-i şerîf'ini, bu husûsu te'yîd gâyesiyle zikretmiştir.

d) Vahdâniyet: İbn-ü Cerîr Et-Taberî- Bakara sûresi'nin 163. âyetine şöy le mana vermektedir:

"Ey insanlar, O Allâh ki, O'na ibâdet etmek sizin üzerinize vâcibdir. Ve sizin ibâdet etmeniz lâzım gelen tek ma'bûd ve tek rab O'dur. Öyle ise O'ndan başkasına kulluk etmeyin ve kendisine başkalarını ortak koşmayın. Şüphesiz O'na, kullukta kendisine ortak koştuklarınız da, sizler gibi O ilâhınızın mahlûkattından biridir. İlâhınız tekdir. O'nun eşi ve bezeri de yoktur." (3)

(1) Câmiü'l-Beyân, 27/215
(2) " " , 27/215
(3) " " , 2/60, Bkz. Ek:1

(4)

Taberî, diğer birtakım âyetler münâsebetiyle yapmış olduğu tefsirlerinde, Ulûhiyyet'in yalnız Allâh'a mahsûs olduğunu, Rubûbiyyet ve Ulûhiyyet'de tek olduğu için kulluğun, ancak O'na yapılırsa sâlih ve doğru olacağını, Allâh'dan başka, herşey'in, O'nun mülkü ve mahlûkâtı olduğunu, hakimiyetinde ve mülkünde ortağı olmadığını belirtmiştir.(1)

e) <u>Muhâlefetü'n li'l-Havâdis:</u> Allâh'ın bu sıfatı hakkında da tefsirinde fazla malûmâta yer vermemiştir. Ancak kendisi, ليس كمثله شيئ kavl-i şerif'ini tefsîr ederken, bunun manasında iki vecih bulunduğunu söyler. O'na göre bu iki yönden birisi ليس كمثله شيئ kavlinin ليس هو كشيئ "O, hiçbir şey gibi değildir." manasında olmasıdır. Taberî, مثل kelimesinin bu gibi yerlerde kelâmı te'kîd için getirildiğini söyleyip, bu fikrini te'yîd için şiirle istişhâdda bulunmuştur. Kendisi, bunun manasının diğer bir vechinin de, ليس مثله شيئ "O'nun benzeri hiçbir şey yoktur." olduğunu zikretmiştir.(2)

Şimdi, Muhâlefetün li'l-Havâdis sıfatıyla ilgisi bakımından "istivâ", "yed" ve "vech" gibi kelimelerin Cenâb-ı Hakka izâfesi husûsundaki görüşlerini de burada zikretmek istiyoruz.

Taberî, bazı âyet-i kerîme'lerde, Hak Teâlâ'ya izâfe edilen, "istivâ", "yed" ve "vech" gibi maddî ve cismânî sıfatlar hakkında kendi fikrini açıkça beyân edecek bir tarzda îzâhda bulunmamıştır. Bu sebeple O'nun, bu husûstaki kesin tavrını tam olarak tesbit etmiş değiliz.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, ثم استوى الى السماء (3) kavl-i şerifindeki استوى nın tefsîrinde âlimler arasında ihtilâf bulunduğunu söyleyip, bu ihtilâfdan doğan çeşitli görüşleri kısaca sıraladıktan sonra kendi fikrini îzâha başlamıştır.

Taberî, "istivâ"'nın, arapçada "ulüvv" ve "irtifa" manasına geldiğini kesin olarak kabul eder. "İstivâ"'yı, "ikbâl" (yönelme) ile te'vil edenlere karşı der ki" Allah(c.c.), semaya arkasını mı dönmüştü ki, O'na yöneldi." Eğer muhâtab derse ki, "Bu fi'len yapılmış bir ikbâl değil, bir tedbîr(idâre) ikbâli söz konusudur." O'na karşı Taberî, der ki, "Şu halde, sen de de ki; Allah Teala, gök üzerinde bir melik ve sultân'ın üstün oluşu gibi üstün oldu. Bir yerden diğerine intikâl ve zevâl yükselmesi değil. "

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/161, 6/37, 7/240
(2) " " , 25/12-13
(3) Bakara, 29
(4) Câmiu'l-Beyân, 1/192, Bkz, Ek: 2

Kendisi, "vech" hakkında da açık olarak fikrini belirtmemiş; yalnız İnsân sûresinin 9. âyetindeki وجه الله , "Allâh'ın rızâsı" ve "O'na yakınlık" olarak tefsir etmiştir. (1)

Ayrıca, Kasas sûresinin 88. âyetindeki كل شيء هالك إلا وجهه kavl-i şerifini, Hadîd sûresinin 3. âyetindeki والآخر kelimesinin manasını te'yîd gayesiyle zikretmiştir ki, buna göre Taberî, âyetteki "vech" kelimesini, "Allâh'ın zâtı" şeklinde anlamış oluyor.(2)

Bunun yanında kendisi, bu kelime hakkında âlimler arasında ihtilâf vâki olduğunu söylemiş ve bu ihtilâflı görüşleri kısa bir şekilde zikretmiştir.(3)

Taberî "yed" kelimesi hakkında da kesin birşey söylemiyor. Ancak, Mâide sûresinin 64. âyetindeki يد الله ı, خير الله şeklinde tefsir ediyor ve daha sonra "ehl-i cedel"(4)'in, "yed" kelimesi hakkında ihtilâf ettiklerini söyleyerek, bu ihtilaflı görüşleri sıralıyor.

Kendisi, bu görüşlerden bazısını, kısaca geçiştirmesine rağmen, "yed"'in, Allâh'ın sıfatlarından bir sıfat olduğunu; fakat bunun, benî âdem'in azalarından başka bir husûsiyyeti olması lâzım geldiğini iddia edenlerin görüşlerinden uzun uzadıya bahsediyor. Onların diğer görüş sahiplerine karşı ileri sürdükleri delilleri aynen naklediyor. Fakat bütün bunlardan sonra kendi görüşünü belirtmiyor.(5)

f- <u>Kıyâm binefsihi:</u>

Taberî, Cenâb-i Hak'kın bu sıfatcı zâtî'sine, إن الله لغني عن العالمين - والله هو الغني الحميد gibi âyetlerin tefsiri sadedinde bir nebze işarette bulunuyor. Şöyleki, Ankebût sûresinin 6'ıncı âyetini tefsir ederken şöyle diyor:

"Kim savaşırsa, ancak kendisi için savaşmış olur." âyetinde kendine göre Cenâb-ı Hak şöyle diyor: "Kim müşriklerden olan düşmanı ile savaşırsa, ancak kendisi için savaşmış olur. Çünkü bunu (cihâdı), yapmış olduğu cihâda karşılık Allah'dan sevâb bekleme ve ikâbdan kaçma arzusuyla yapmıştır. Allâh'ın, onun yaptığı bu fi'le ihtiyacı yoktur. Muhakkak ki Allâh(c.c.), bütün mahlukâtından ganîdir. Mülk, yaratma ve emir, hepsi O'na mahsûstur, O'na aittir.(6)

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 29/210
(2) " " , 27/215
(3) " " , 1/506
(4) Ehl-i cedel'in, âlimler karşılığında kullanıldığını tahmin ediyoruz.
(5) Câmiu'l-Beyân, 6/299, 301, 302
(6) Câmiu'l-Beyân, 20/130 , Bkz. Ek: 3

Taberî, Fâtır sûresinin 15'inci âyetinin tefsirinde de, Allâh'ın, insanların kendisine ibadet etmelerinden ve onların kulluklarından müstağnî olduğunu beyân etmiştir.(1)

2- Allâh'ın Sübûtî Sıfatları:

a) Hayat:

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, Allah'ın daima diri olduğunu, Ali imrân'ın 2'inci âyetindeki الحي kelimesini tefsir ederken açık bir şekilde îzâh ediyor. Kendisi, الحي kelimesinin manası üzerinde ihtilâf olunduğunu haber verip, bu husustaki çeşitli görüşleri sıralıyor.

Taberî, bazı kimselerin "hay"'ı şöyle anladıklarını söylüyor: " Allâh(c.c.) böyle demekle kendisini, bakâlıkla vasfetmiş ve kendisinden başka, mahlûkâtından olan kimselere câiz olan ölümü, kendinden nefyetmiştir."

İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin dediğine göre, bazı âlimler nazarında da Allâh(c.c.), kendisini bununla şöyle tavsîf etmiştir: " Allâh, dilediği herşey'in tedbîri kendi elinde olan müteyessir(hazırlayıcı)dir. Öyleki, dilediği hiçbir şey, kendisine mümtenî değildir. Ve O(Allâh), kendilerinin tedbîr selâhiyyeti bulunmayan ilâhlardan herhangi biri gibi değildir."

Bazıları da, "hay" kelimesinin mana sını, Allâh'ın, sıfat olarak devam eden dâimî bir hayatı bulunduğu şeklinde anlamışlardır. Ayrıca onlar şöyle diyorlar: "Şüphesiz Allah(c.c.), kendisini hayatla(dirilikle) vasfetmiştir. Çünkü kendisinin hayatı vardır. Nitekim, kendinin ilmi olduğundan dolayı ilimle, kudret sahibi olmasından dolayı da kudretle tavsif etmiştir."

Taberî, bütün bu görüş ayrılıklrın verdikten sonra kendi mütâlaasını şöyle açıklıyor:"Bana göre bunun manası şudur:

Allah(c.c.) Kendisini, fenâ bulmayan ve inkıtâa uğramayan dâimî bir hayatla tavsif etmiş ve mahlukatından bütün zîhayatın başına gelen fena bulma ve ecelleri geldiğinde ömürlerinin bitmesi gibi halleri, tavsif etmiş olduğu bu dirilikten nefyetmiştir. Ayrıca Allah-ü Azîmüşşân, kendisinin mahlukatının ibadetine ve kulluğuna yegâne hak sâhibi bulunduğunu, ölmeyen diri olduğunu ve kendisinden başka rab olarak ittihâz edilenler öldüğü ve ilâhlık iddiasında bulunanlar mahvolduğu halde kendisinin helak olmayacağını, ölmeyeceğini kullarına haber vermiş ve mahlukatına, helâk olan kimsenin zâil olduğunu, ~~Ölenin ise fena bulduğunu delil olarak göster-~~

(1) Câmiu'l-Beyân, 22/126

ölenin ise fena bulduğunu delil olarak göstermiştir. Öyle ise helâk olmayan ve ölmeyen ilâhın dışında hiçbir varlık, kendisine ibadet edilmeye lâyık bir ilâh durumunda olamaz. Muhakkak ki, ilâh, ölmeyen , helak olmayan ve fena bulmayan ebedî bir varlıktır. İşte bu varlık da, kendisinden başka ilâh olmayan Allâh(c.c.)'dır."(1)

b) İlim:

Taberî, Hak Teâla'nın ilim sıfatına mütaallik âyetlerin tefsirinde hülâsâ olarak şunları söylüyor:

" Allâh ilim bakımından kâinâtta olmuş ve olacak herşey'i ihâta edicidir. Bütün bunlardan hicbir şey, O'na gizli değildir. O, insanların sînelerinde sakladıkları ve açıkladıkları her durumu hakkıyla bilicidir. İşte O'na hiçbir şey gizli olmadığı için kendisi, iyilik yapana mükâfât ve kötülük yapana da misli ile karşılık verecektir. Allâh'ın ilmi, ezelîdir. O'nun ilm-i ezelî'sine muhâlif hiçbir şey meydana gelmez. Ve O'nun bildiği şeyler aynıyla vuku bulur. Hiçbir şey O'nun ilminin dışında kalamaz. Eşyânın hepsini bilir ve küçük olsun büyük olsun hiçbir şey O'na gizli değildir."(2)

c) Semî ve Basar:

Taberî, Allâh(c.c.)'ın muttasıf olduğu kemâl sıfatlarından biri olan semî sıfatı hakkında çok az malûmât veriyor. وهو السميع العليم ، إن الله سميع عليم ، والله سميع عليم tezyîlleriyle nihâyetlenen âyetlerin tefsîrında Allâh'ı insanların bütün söylediklerini hakkıyla işitivi olarak tavsîf ediyor.(3) Fakat, Allâh'ın işitmesiyle, kulun işitmesi arasındaki farkı açıklamıyor.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, Bakara suresinin 96'ıncı ayetinin nihayetindeki والله بصير بما يعملون kavlinin manasını açıklarken şunları söylüyor:

"Allâh, onların yaptıkları şeyleri görücüdür. Onların amellerinden hiçbir şey O'na gizli değildir. Aksine O, bunların hepsini ihâta edicidir. Ve onların bu yaptıklarına karşılık onlara ikâbini tattıracaktır. Ayetteki بصير kelimesinin aslı مبصر'dir. Söyleyen kimse şöyle der: أبصرت فأنا مبصر Fakat مبصر , فعيل'e sarfolunmuştur. Nitekim مسمع ، سميع'e, عذاب مؤلم ، أليم'e مبدع السماوات ، بديع'e, sarfolunmuştur.(4)

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 3/164. Bkz. Ek: 4
(2) Bakara, 143, 224, 255. Ali imrân, 5, 29. En'âm, 35, Nahl, 19
(3) Câmiu'l-Beyân, 3/21
(4) " " , 1/431 , Bkz. Ek: 5

Taberî, Bakara sûresinin 110'uncu âyetinin sonundaki إن الله بما تعملون بصير kavl-i şerifinin manasını açıklarken şunları söylemektedir: " Bu, şu âyetle kendilerine hitabettiği mü'min kimselere Allah tarafından şu şekilde bir haberdir ki, onlar(mü'minler), "hayırdan ve şerden , gizli ve âşikâr olarak ne işledilerse, O(Allah), bunları görücüdür. O'na bunlardan hiçbir şey gizli değildir. İşte Allah, onları yaptıkları iyiliğe karşılık mükafatla ve kötülüğe de misliyle karşılık verir.(1)

d) Kudret:

Taberî, "kudret" sıfatıyla alâkalı olan bazı âyetlerin tefsiri sadedinde, Allah'ın, dilediğini yaratıp, var etmeğe ve dilediğini yokluk halinden varlık haline çıkarmağa muktedir olduğunu, O'ndan başka hiçkimsenin buna kâdir olamayacağını söylemektedir.(2)

İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin bu hususta söylediklerine bakılırsa, O, Allah'ın "kudret" sıfatını, O'nun herşey'i var etmeğe veya yok etmeğe muktedir olması şeklinde anlamıştır. Yani O'na göre, Allah ın kudret sıfatı, "Tekvîn" sıfatı gibi fi'len yaratma işini yapmak değil de, bu yaratma işini yapmanın kendisi için sahîh olmasıdır(yaratmağa gücünün var olmasıdır).

e) İrâde ve Tekvîn:

Allah'ın kemâl sıfatlarından olan bu iki sıfatını birarada mütalaa etmek istiyoruz. Çünkü Taberî, ileride de söylemiş olduklarından anlaşılacağı üzre, bu iki sıfatı, biribirleriyle sıkı bir şekilde alakalı olduklarına kâil olduğu için bunları bir arada açıklama lüzûmunu hissetmiştir.

Taberî'nin irâde ve tekvîn sıfatları hakkında negibi bir fikri olduğunu anlayabilmek için, O'nun Bakara sûresinin 117'inci â وإذا قضى أمرا فإنما يقول له كن فيكون "O, bir şey'e hükmetti mi(diledimi) ona ancak ol der, o da oluverir. " âyetinin tefsirindeki uzunca açıklamasını aynen zikredelim. Taberî, bu ayeti, hemen hemen her âyette yaptığı gibi önce kisaca tefsirini yapıyor. Bu muhtasar tefsirinde şöyle diyor:

Cenâb-ı Hak, bu âyetle şu manayı kasdetmiştir: Allah bir şey'e hükmettiği zaman ona ancak ol der ve oşey de olmasını emrettiği ve istediği şekilde meydana gelir."

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/491 , Bkz. Ek: 6
(2) " " , 6/164, 2/30. 1/160

Bu kısa tefsirinden sonra şu müşkilâtın ortaya çıktığını naklediyor:

"Eğer birisi bize Allah'ın وإذا قضى أمرا فإنما يقول له كن فيكون kavlinin manası nedir ve Allah murâd ettiği bir şey'e hangi durumda ol diyor? Acaba o şey'in âdemi durumunda mı?

Aslına bakılırsa bu durumda ona emir vermek caiz değildir. Çünkü ancak me'mura emir verilir. Öyle ise me'mur olmadığı takdirde emir(vermek) de muhaldir. Nitekim âmirsiz emir de muhaldir. Âmir de ancak me'mura emredebilir.

Yoksa o şey'e mevcûdiyyeti hâlinde mi ol diyor? (Eğer durum böyle ise) Bu durumda da ona var ol diye emir vermek câiz değildir. Çünkü hâdis olan (var olan) var demektir. Ve var olan birşey'e de var ol denilmez; meğerki, ona ol emrinin dışında bir emir verilmiş olsun."(1)

Taberî, bu mes'elede müfessirlerin ihtilâf ettiklerini söylüyor ve bu husustaki ihtilâflı fikirleri sıralıyor. Daha sonra "Allah'ın وإذا قضى أمرا فإنما يقول له كن فيكون kavli hakkında söylenecek en doğru söz şudur" diyor ve başlıyor:

"Bu emir işi, Allah'ın bütün dileme ve yaratmasına şâmildir. Çünkü bu âyetin zâhiri ʿumûmun zâhiridir ve bürhânsız(delilsiz) olarak te'vîle gidip, zâhiri bâtına nakletmek caiz değildir. Nitekim bu hususu, "Kitabü'l-Beyân an Usûli'l-Ahkâm" isimli kitabımızda açıklamışızdır.

Allah(c.c.)'ın herhangi bir şey'in mevcûd olamak tekvinini, - كن sözüyle onu mükevven olarak- irâde etmesi halinde o şey'in (îcâd ve tekvin'ini irade ettiği şey'in) varlığına, onu irade etmesi ve ona "kevn" ve "vücud" emri vermesi takaddüm etmez, ve ondan geri de kalmaz. Binaenaleyh, herhangi bir şey'e varlık emri verilip, irade edildiği halde, onun mevcûd olmaması mümkün değildir. Aynı şekil de bir şey'in mevcût olup ta, varlık emri verilmemiş ve irade edilmemiş olmaması da mümkün değildir.

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/509 , Bkz, Ek: 7

ومن آياته أن تقوم السماء والأرض بأمره ثم إذا دعاكم دعوة من الأرض إذا أنتم تخرجون

"Göğün ve yerin, O'nun emriyle durması da yine O'nun âyetlerindendir. Sonra sizi bir tek da'vetle çağırdığı zaman hemen yerden çıkacaksınız." âyet-i celîlesi, وإذا قضى أمرا فإنما يقول له كن فيكون kavlinin benzeridir. Bu benzerlik, ayetteki kavmin, kabirlerinden çıkmalarının ne Allah'ın (onları) çağırmasından önce ve ne de sonra olması bakımındandır."(1)

Taberî, yine bu mevzuya devamla şöyle diyor:

"Var olmayana emretmek mümkün değildir iddiasıyla bu ayet-i kerimenin husus ifade ettiğini ileri süren kimseye sorulur. Acaba, kabir ehlini çağırmak, onların kabirlerinden çıkmalarından önce midir, sonra mıdır? Yoksa bu da'vet(çağırma) mahlukattan bir kısım kimselere mi has'dır?

(İşte onlar bu sual karşısında) elbette hiçbir söz söyleyemeyeceklerdir. Bu sorudaki şıklardan birisini kabul etseler diğeri ile ilzâm olunurlar."(2)

Taberî, devamla şöyle diyor:" فإنما يقول له كن فيكون kavlinin manasının, birisi başını salladığı ve eliyle işâret ettiği zaman"filanca başıyla ve eliyle söyledi" diyenin kavlinin ve buna benzer şeylerin aynı olduğunu ileri süren kimselere şöyle denilir:

Muhakkak ki, Allah(c.c.), kendisinin bir şey'in olmasını diledi mi, o şey'e ol dediğini haber vermiştir. Yoksa O'nun böyle deyici olmasını inkâr mı ediyorsunuz?

Eğer bunu inkâr ederlerse, Kur'ânı yalanlamış ve dinden çıkmış olurlar. Eğer biz bunu ikrâr ediyoruz. Fakat, bu kavlin قال الحائط فمال "Duvar dedi ve eğildi." kavlinin benzeri olduğunu ileri sürüyoruz. Halbuki burada duvarın söyleme işi yoktur. Bu, ancak duvarın meylinden haber vermektir" diyen kimselere şöyle denilir: "Duvarın meylettiğine dâir haber vermek isteyen kimsenin, "Duvar meyletmek irâde ettiğinde sözü, sadece böyle deyip meyletmesidir."demesini tecviz eder misiniz?"

Eğer bunu câiz görürlerse, arabların kelâmının bilinen hususlarından çıkmış ve bu dilin mantığına muhalefet etmiş olurlar. Eğer"bu câiz değildir"derlerse, onlara şöyle denilir: Şüphesiz zikri yüce olan Allah, kendisinin birşey'i irâde ettiği zaman ona

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/510
(2) " " , 1/511

demesinin, o şey'e ol diye söy lemesi olduğunu haber vermiştir ki, o şey de bu emir üzerine oluverir. Ve Allâh, o şey'in kendisiyle oluverdiği sözünü kullarına bildirmiştir. Mademki, sizin nezdinizde kelâm vasfı ve açıklama hususiyyeti olmayan bir nesnenin bu ibâreyi kullanması caiz değildir. Öyle ise niçin Cenâb-ı Hak'kın وإذا قضى أمرا فإنما يقول له كن فيكون buyurması ile فقال الحائط نسأل sözü arasındaki farkı anlamıyorsunuz."(1)xxxxxxxxxxx

Bütün bu açıklamalarından sonra Taberî'nin irâde sıfatıyla, Tekvîn sıfatının herhangi bir şey'e taalluklarının aynı anda olduğu ve o şey'in mevcûd olmasının da bu taallukla beraber olduğu görüşünde bulunduğu tebeyyün etmektedir. Taberî diğer birtakım âyetler münâsebetiyle Allah'ın dilemesi olmadan hiçbir şey meydana gelmeyeceğini ve O'nun irâdesinin hilâfına da herhangi bir fi'lin vuku bulamayacağını söylemektedir.

f) Kelâm:

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, tefsirinde Allah'ın kelâm sıfatının mahiyyeti hakkında hemen hemen hiçbir şey söylemiyor. Yalnız, وكلم الله موسى تكليما(2) ve ولما جاء موسى لميقاتنا وكلمه ربه(3) âyetlerinde kısaca Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuştuğunu söylemiştir. Fakat bu konuşmanın mâhiyyetinin ne olduğunu açıklamamıştır. Ayrıca Kelâmullah olan Kur'ân-ı Kerîm'ın mahlûk mu, yoksa gayr-ı mahlûk mu olduğu hususunda da herhangi bir izâhına rastlayamadık.

Taberî'nin tefsirinde, "sıfatullah" hakkında rastlayabildiğimiz malûmâtı verdikten sonra şimdi de Taberî'nin yaşadığı devrelerde, âlimler arasında çeşitli münakaşalara yol açmış olan, Allah'ın ahirette görülüp görülememesi mes'elesi, yani diğer bir ifadeyle, "Rü'yetullah" mes'elesi hakkındaki görüşlerine yer verelim.

3- RÜ'YETULLAH:

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, En'âm sûresinin 103'üncü âyetinin muhtasar bir şekilde tefsirini yaptıktan sonra, bu hususta Hz.Peygamber, "ashâb" ve "tâbiîn"den gelen haberleri sıralıyor. Daha sonra şöyle diyor:

"Eğer birisi bize, "siz niçin لا تدركه الأبصار kavlinin manasının, gözler O'nu göremez şeklinde olmasını inkâr ediyorsunuz?" Ona, "Evet, bunu inkâr ediyoruz. Çünkü Allah(c.c.) kitabında, kıyamet xx günü, yüzlerin kendisine nâzır olacağını haber vermiştir.

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/511 Bkz, Ek:8
(2) Nisâ, 164
(3) Yûsuf, 143

Resulullah(S.A.V.) da ümmetine, kendilerinin kıyâmet günü, dolunay halinde ayı gördükleri ve altında bulut olmadığında güneşi gördükleri gibi rablerini göreceklerini haber vermiştir.

Taberî, kendilerinin görüşlerini tasvib ettiği birkısım âlimlerin şöyle dediklerini zikretmektedir: "Allah(c.c.), kitabında haber vereceği şey'i haber vermiştir. Resulullah(S.A.V.) dan gelen haberler de kendisinden nakletti̇ğimiz bu haberi doğrulamaktadır. Buna göre وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة (1) kavlinin manası şudur: "Gözlerin bakışları, Allah(c.c.)'a nâzırdır(yönelmiştir). Allah'ın kitabındaki bazı âyetler, bazısını doğrulayıcıdır. Bununla beraber, bu iki haberin (وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة ile لا تدركه الابصار) birinin diğerini neshetmesi câiz değildir. Çünkü "Kitâb-u Latîf'il-Beyân an Usûli'l-Ahkâm" adlı kitabımızda açıkladığımız gibi "Ahbâr " hususunda bu durum câiz değildir. Buna göre لا تدركه الابصار kavlinin manasının, وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة kavlinin manasından başka bir şey olduğu malum olmuştur. Şüphesiz cennet ehli, kıyamet gününde gözleriyle Allah'a bakacaklardır. Ve onlar, bu iki haberde Allah'ı doğrulama bakamından ve bu iki sûrede "Tenzîl"'in getirmiş olduğu haberleri teslîm bakımından, gözleriyle Allah'ı idrâk etmeğe muktedir değildirler. (demek lüzumludur)." (2)

Taberî, Allah'ın kıyâmet günü mü'minler tarafından görüleceğini söyledikten sonra bu hususta çeşitli görüş sahiplerinin fikirlerine yer veriyor. Bu muhtelif görüşleri ve dayandıkları delillere zikrettikten sonra "Bu hususta, indimizde görüşlerin en doğrusu Resulullah(s.a.v.)'dan gelen haberlerin açıkça göstermiş olduğu şeydir." diyor. Resulullah(s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Şüphesiz, siz(mü'minler) ayı dolunay vaktında gördüğünüz ve güneşi de altında bulut olmadığı durumda gördüğünüz gibi, kıyamet günü rabbinizi (öylece) göreceksiniz. Mü'minler O'nu görürler Fakat kâfirler ise o gün O'nu görmekten perdelenmişlerdir." Nitekim, Allah-u Teâla da كلا إنهم عن ربهم يومئذ لمحجوبون "Hayır, (inanmazlar). Şüphesiz ki onlar, o gün Rableri(ni görmek)den kat'iyyen mahrumdurlar." buyurmuştur.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, bu hadis-i şerifi zikrettikten sonra şöyle diyor:

"Gözler, kendileriyle, gördüğü şeyler arasında boşluk olduğu halde ve ancak kendilerinden ayrı olan şeyleri gördüğü için, kıyamet gününde Allah'ın, gözlerle görüleceğini ~~xxxxxxxx~~

(1) Kıyâme, 22,23 (2) Câmiu'l-Beyân, 7/300 Bkz. Ek: 9

inkâr edenlerin dayandıkları bir husus vardır. Bu görüşü savunanların nezdinde, gözlerin, sayılan şartlar altında görmesi nasıl caiz değilse , aynı şekilde Allah'ın gözlerle görülebilir olması da öylece câiz değildir. Çünkü,-onlara göre- bu takdirde, Allah'a bir sınır ve bir son tayin etmek durumu ortaya çıkmaktadır. İşte bundan dolayı onların nazarında Allah'ın görülmesinin cevazı bâtıl olmuş olur."

Taberî, bu iddialar üzerine, "Allah'ın görülemeyeceğine kâil olan kimselere şöyle bir soru tevcih edilir." diyor:

"Siz sâniinizden başka size bitişik veya ayrı olup ta(hem de) tedbirle mavsûf bir varlık biliyor musunuz?"

İbn-ü Cerîr, devamla şunları söylüyor: "Eğer onlar böyle bir varlık bildiklerini ileri sürerlerse, O varlığın mahiyyetini açıklamak onlara düşer. Buna da imkân yoktur. Eğer böy le bir varlık bilmiyoruz derlerse, onlara şöyle denilir: "Siz o varlığın, tedbir ve fiille mavsûf olduğu halde size ne bitişik ve nede ayrı olduğunu bilmediniz mi? Kaldı ki, siz ondan başka, size bitişik veya ayrı olup, tedbir ve fiille mavsuf bir varlık bilmediğinizden dolayı nezdinizde onu, tedbir ve fiille mavsuf olarak; ne bitişik ve na de ayrı olmayan bir şekilde bilmenin muhal olmasını icabettirmez.

"Evet burası böyledir"derlerse, onlara şöyle denir:

"Öyle ise gözlerin de böyle bir varlığı görmesini neden inkâr ediyorsunuz? Ayrıca, tedbir ve fiille mavsuf olan bir şey'in(varlığın) ancak o şey'i bilene bitişik veya ay rı olursa malûm olacağını inkâr eden ve gözlerin görebilmeceği ve fakat gözlere bitişik ve ayrı olmayan bir şey'in bulunabileceğini câiz görenlerle sizin aranızda bir fark var mıdır? "

Sonra bununla arabarındaki farkdan sorulurlar. Elbette bu hususta hiçbir şey söyleyemezler. Birisini kabul ederlerse öbürüyle ilzâm olunurlar.

Aynı şekilde onlara, bu hususta ileri sürmüş oldukları deliller hususunda sorulur ki, onlar, delil olarak şunları ileri sürüyorlar: "Şüphesiz gözlerin hususiyyeti, renkleri seçebilmektir Nitekim kulakların hususiyyeti, sesleri duymak; koklama azasının hususiyyeti de kokuları hissedebilmektir. İşte bundan dolayı, işitmenin, sesleri almaktan başka bir şey iktizâ etmesi ve gözlerin de renkleri algılayabilmekten başka bir şey iktizâ etmesinin doğru olmayacağı âşikârdır. "(1)

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 7/302

Taberî,"onların bu iddialarına karşı kendilerine şöyle cevap verilir." diyor:

Siz müşahade ettiğiniz ve açıkça gördüğünüz şu âlemde tedbir ve fiille mavsuf bir varlığı ancak renkli olarak biliyor değilmisiniz? Bunun yanında, siz Allah'ı renkten münezzeh ve tedbirle mavsuf olduğunu da biliyorsunuz.

Eğer onlar, "Evet dediğiniz doğrudur." derlerse ki, bunu ikrâr etmekten başka çareleri yoktur. Meğerki yalan söylesinler. Şayet onlar, kendilerinin renksiz olarak tedbir ve fiille mavsuf bir zâtı açıkça gördüklerini ileri sürerler ise, bunu açıklamak onlara düşer ve buna da imkân yoktur.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, şöyle devam ediyor: Durum böyle olduğuna göre, müşâhade ettiğiniz ve gördüğünüz şeylerde gözlerin ancak renkleri görebilme kâbiliyyeti olduğunu kabul ettiğinizi niye inkâr ediyorsunuz? Nitekim kendilerinizin de tedbirle mevsuf bir zâtı ancak renkli bir şekilde bilebileceğinizi kabul ettiğinizi de inkâr ediyorsunuz. Bunun yanında siz, Allah'ı, renklerden mücerred, tedbirle mavsuf olarak bildiğinizi de kabul ediyorsunuz. Taberî, daha sonra "Yukarıdaki tevcîhle bu tevcih arasındaki fark sorulduğunda, o ikisinden hiçbiri hakkında bir söz söyleyemezler. Ancak, birini kabul ederlerse öbürüyle ilzâm olunurlar." diyor.(1)

Taberî, bu mes'eleyi bitirdikten sonra, kıyamet günü "rü'yetullah"ı inkâr eden bu kimselerin daha birçok hileli soruları olduğunu; fakat, onlara cevap vermekle kitabın uzamasını kerih gördüğü için bunları zikretmediğini söylemektedir. Ayrıca, kitabından kasdının, bu gibi kimselerin haksızlıklarını haklı göstermelerini ortaya çıkarmak olmadığını, aksine kitabından kasdının, Kur'ân-ı Mübîn'in âyetlerini açıklamak olduğunu bildirmiştir. Kendisi devamla şöyle demiştir:

"Fakat biz, söylediğimiz kadar söyledik ki, kitabımıza bakan kimseler, onların ne gibi kişiler olduklarını bilsinler. Evet onlar, sözlerini ancak şeytanın, kendilerine yapmış olduğu hilelere dayandırırlar ki, onların bu sözlerinin fesadını,beyân etmek ehl-i hak üzerine kolaydır. Ve onlar ileri sürdükleri görüşlerinde Kur'ân'dan muhkem bir âyete ve Resulullah(s.a.v.)'dan gelen ne sahih ve ne de sakîm bir habere istinâd etmemektedirler. Onlar, karanlıklar-

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 7/302 , Bkz, Ek: 10

da şaşkındırlar ve kör olarak bocalayıp durmaktadırlar. Şaşkınlık ve dalâletten Allah'a sığınırız." (1)

4- İMÂN:

Taberî'ye göre îmân, kalb ile tasdîk ve dil ile ikrâr etmektir. Kendisinin bu görüşte olduğunu Bakara sûresinin 8'in ci âyeti kerîmesindeki وما هم بمؤمنين kavlini tefsir ederken yapmış olduğu îzâhtan anlıyoruz. Şöyleki; Taberî bu îzâhında şöyle diyor:

" Allah'ın, kendilerinin dilleriyle Allah'a ve ahiret gününe îmân ettiklerini söyleyip de onlardan (münâfıklar)dan îmân ismini وما هم بمؤمنين kavliyle nefyetmesi, onların, Allah'a îmân ve öldükten sonra dirilmeyi ikrâr ettiklerini ifade etmeleri hususunda Allah(c.c.) tarafından onları yalanlamadır. Ve Allah'ın(mü'min olmadıklarını söylemesi), onların, kalblerindeki gizlediklerinin aksine ve kendilerinin azmettiklerinin zıddına olarak kendisine dilleriyle îmân eder göründüklerini nebî(s.a.v.)'sine bildirmesidir.

İşte bu âyette "Cehmiye" fırkasının îmân, yalnız dil ile tasdik ifade edip, bunun dışında başka manalar ifade ve ihtiva etmediği yolunda ileri sürmüş oldukları görüşün bâtıl olduğuna açık bir delil vardır.

Nitekim Allah(c.c.), kitabında zikretmiş olduğu ehl-i nifâk'dan bahsederken, onların, dilleriyle "Allah'a ve ahiret gününe imân ettik" dediklerini haber vermiş, sonra da onlardan mü'minlik sıfatını nefyetmiştir. Çünkü onların itikadları, bu söylediklerini tasdik edeci değildir. Yani, وما هم بمؤمنين kavlinin manası şudur: Onlar, kendisini tasdik etmiş olduklarını iddia ettiklerini tasdik edici değillerdir.(2)

İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin yapmış olduğu bu izahtan onun, imânı hem kalb ile tasdik ve hem de dil ile ikrâr şeklinde kabul ettiğini anlamaktayız.

Taberî, Hucurât sûresinin 14. âyetinin muhtasar bir şekilde tefsirini yaptıktan sonra, müfessirlerin burada, bedevîlere, "Müslüman olduk" demelerini ve "İmân ettik" dememelerini söylemesi yolundaki bir emrin nebî(s.a.v.)'ye neden verildiği hususunda ihtilaf ettiklerini söylüyor ve bu çeşitli görüşleri sıralıyor. Ve bunun akabinde,"Bu hususta görüşlerin en doğrusu, Zührî'den nakletiğimiz görüşdür." diyor.

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 7/302-303 Bkz. Ek: 11
(2) " " , 1/117-118 Bkz, Ek: 12

Zührî'nin görüşü şu şekildedir: "Allah'ın, kendileri sözle ikrâr ederek dine giren bu bedevilere emretmiştir. Bedevîler aslında, Allah'a ve Resûlüne imân ettik demek suretiyle mukayyed olarak değil de, mutlak bir ifadeyle yalnız imân ettik demeleri sebebiyle sözlerini gerçekleştirememişlerdir. Fakat Allah, onlara, dinleyenlerinin üzerine müşkil olmayacak ve söyleyeninin, kendisinde haklı olacağı bir söz söylemelerini emretmiştir. Ve bu söz de, onların " أسلمنا " demeleridir ki, bunun manası, kendimizi ve mallarımızı korumak için dine girdik. " demektir.(1)

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, şek ile imânın olamayacağını, imânda şüpheye yer olmadığını söylüyor. Bu hususa, Nisa sûresinin 66'ıncı âyetinde yer veriyor. Kendisi bu âyetin tefsiri sadedinde şunları ifade ediyor:

"Muhakkak münâfık, şüphe üzerine amel eder. Bu sebeple, ameli boşa gider, kazancı da kaybolur ve heba olur gider. Aslında O, şüphesiyle za'f üzerine amel eder. Eğer basiret üzre amel etseydi, bu ameliyle bir ecir kazanırdı."(2) Buradan anlaşılıyor ki, Taberî'ye göre imânsız amel makbul değildir.

Taberî, imânın artabileceğine kâni'dir. Ancak bu artmayı şu şekilde açıklamaktadır: Kendisi, Bakara sûresinin 10. âyetindeki فزادهم الله مرضا kavlinin tefsirinde önce münâfıkların marazlarının Allah(c.c.) tarafından artırıldığını zikrediyor ve bunun akabinde, Allah'ın , mü'minlerin de kendilerine yeni hudud ve ferâiz vaz olunması sebebiyle, eskiden olan imanlarını daha da arttırdığını söylüyor. Ve Tevbe sûresinin 124 ve 125. âyetlerini misal veriyor.

وإذا ما أنزلت سورة فمنهم من يقول أيكم زادته هذه ايمانا فأما الذين امنوا فزادتهم ايمانا وهم يستبشرون . وأما الذين في قلوبهم مرض فزادتهم رجسا الى رجسهم وماتوا وهم كافرون

"Bir sûre indirildiği zaman içlerinden kimi: "Bu(sûre) hanginizin îmânını artırdı?" der. İmân etmiş olanlara gelince: (Her inen sure) dâimâ onların imânını artırmışdır ve onlar (Kur'an indikçe sevinçlerinden) biribiriyle müjdeleşirler. Fakat (o sûreler) kalblerinde maraz (küfür ve nifak) bulunanların küfürlerine küfür katıp artırdı ve onlar kâfir kâfir öldüler. "(3)

Ayrica, Tevbe sûresindeki bu âyetin tefsirini yaparken,"İndirilen sûrenin, onların (mü'minlerin) îmânlarını artıracağını ve o mü'minlerin Allah'ın, îmân ve yakîn'den vermiş olduğu

(1) Câmiu'l-Beyân, 26/142-143 , Bkz, Ek: 13
(2) " " , 5/161 Bkz, Ek: 14
(3) " " , 1/122

şeylerle ferahlik duyacaklarını" söylüyor ve şöyle diyor:

" Eğer birisi arabların kelamında iman, tasdik ve ikrâr değil midir? " diye sorarsa, ona evet deriz, Şâyet,"sûre, onların îmân ve tasdîk'ini nasıl tezyîd eder"denilirse, cevaben şöyle denilir:

"Sûre indiği zaman onların (mü'minlerin) îmânını artırır. Çünkü onlar sûre indirilmeden önce o sûreyi ikrar etmeğe ve bizzat onunla amel etmeğe mecbûr değildiler. Ancak, nebilerinin, Allah'ın katından getirmiş olduğu şeylerin hepsinin hak olduğuna îmânları vardı. Fakat Allah sûreyi indirdiği vakit onların üzerine, o sûrenin aynıyla Allah katından olduğunu ikrâr etmenin farziyyeti terettüp eder ve kendilerine o sûrede, Allah'ın ahkâm'ından, O'nun hudûd'undan ve ferâiz'inden olan hususlara imanın farziyyeti icâb eder. İşte sûre indiği zaman kendisinin nüzûlünün iman ve tasdikı bakımından artırmış olduğu ziyâdelik budur. "(1)

Taberî, bu ifadeleriyle, îmânın kemmiyet bakımından artabileceğini söylemektedir. Yani O'na göre, her yeni bir sûre indiği vakit ona ve ondaki hükümlere iman etmekle, daha evvel böyle bir mükellefiyetin olmaması göz önüne alınırsa, bir nev'î daha fazla şeylere inanma imkânı hâsıl olmaktadır.

5. <u>EL-KEBÎRE:</u>

Ma'lûm olduğu üzre, İslâm'da münâkaşa konusu olmuş mes'elelerdin biri de büyük günah işleyenin durumudur. Taberî de tefsirinde bu mes'eleyi yeterince ve kendi açısından îzâha çalışmıştır O'nun bu mes'ele hakkındaki görüşünü tespit edebilmek için Bakara Sûresi'nin 81'inci بلى من كسب سيئة واحاطت به خطيئته فاولئك اصحاب النار "Hayır, (iş öyle değil) Kim bir kötülük (günah) kazanır da, suçu kendisini çepçevre kuşatırsa, onlar cehennemin sâhibleridirler. Onlar orada, bir daha çıkmamak üzere kalıcıdırlar. " âyetinin tefsirindeki mütalaasini zikretmek yerinde olacaktır.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, burada şöyle diyor:

" Her ne kadar âyetin zâhiri, okunuşta ᶜâm olsa da Allah (c.c.) bu âyetteki seyyie(günâh) ile, seyyiâtın bir kısmını kasdetmiş, bazısını kasdetmemiştir. Çünkü, Allah(c.c.), bu günahi işleyenin cehennemde ebedî olarak kalacağına hükmetmiştir. Cehennemde ebedî olarak kalmak ise, Resulullah'dan rivayet olunan haberlerin açıkça gösterdiği gibi, Allah'ı inkâr eden kimselerdir.

(1) Câmiu'l-Beyân- 11/72 , Bkz. Ek: 15

Ehl-i îmân için böyle birk durum söz konusu değildir. Allah(c.c.), بلى من كسب سيئة وأحاطت به خطيئته فأولئك أصحاب النار هم فيها خالدون ile
والذين آمنوا وعملوا الصالحات أولئك أصحاب الجنة هم فيها خالدون
âyetini ardarda zikretmiştir. İşte bu sebeple, kandileri ebedî olarak cehennemde kalacak olup, ehl-i seyyiât'tan olan kimselerin, ah ehl-i îmân'dan cennette ebedî kalacakları bildirilen kişilerden başka kimseler oldukları malûm olmuştur."

Taberî, devamla şöyle diyor:

"Eğer birisi iddia etse ki, "inananlardan , cennette ebediyyen kalacak olan kimseler, sâlih amel işleyenlerdir. Kötü iş yapanlar (orada ebedî) kalacak değildirler." Kendisi bu iddianın doğru olmadığını söylüyor ve şöyle diyor:(Bu böyle değildir) Çünkü, Allah'ın kendisini yapmaktan nehyolunduğumuz büyük günahlardan kaçınmamız sebebiyle, seyyiatımızı örteceği ve bizi cennetine girdireceği şeklindeki ihbârında, بلى من كسب سيئة kavlini, seyyiâttan bazısına has olup. umum ifade etmediği yolundaki ga açıklamamızda söylemiş olduğumuz bu te'vîl şeklinin doğruluğunu ifhâm eden bir delalet bulunmaktadır. "

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, bu konuya şu şekilde devam ediyor: "Eğer birisi, "Muhakkak Allâh(c.c.), nehyolunduğumuz şeylerin büyüklerinden içtinab etmemiz sebebiyle seyyiatımızı örteceğini tekeffül etmiştir. Öyle ise kebâirin بلى من كسب سيئة kavline dâhil olmadığına delalet eden şey nedir?" derse, cevaben şöyle denilir:

"Mademki, küçük günahların bu kavle dahil olmadığı anlaşıldı ve âyetle husus kasdedilip, umum maksud değildir. Ve bütün ümmetin şehadetiyle Allahu Teala'nın burada şirk ve küfür ehlini kasdettiği sâbit olmuştur. Buna göre burada, şirk ve küfür ehlinin, Allah'ın bu âyetle kasdettiği kimselerden oldukları hükmüne varmak icabetmektedir." (1)

Taberî, bu âyet münasebetiyle söylediklerine şöyle devam etmektedir: "Kebâir ehline gelince, kat'î haberler, bunların maksûd olmadığını ortaya koymaktadır. Bu "müstefîz" haberleri inkâr edenlere lâzım gelir ki, bu âyete ve benzerlerine, tehdîd hususunda umum lafzında gelen âyetlere dayanarak kebair ehlinin cehennemde ebedî kalacaklarına dair şehadet etsinler.

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/385 , Bkz, Ek : 16

Çünkü, Kur'ân'ın te'vîli, O'nu açıklama işinin Allah tarafından kendisine verildiği zâtın açıklaması olmaksızın anlaşılamaz. Aynı şekilde herhangi bir âyet, zâhiren belirli bir zümre hakkında, umummi olarak geldiği halde, hakikatte mahsus olabilirz.

Bu haberi reddedenlere, cevaben, kebâir ehlinin buradan istisna edildğğini kabul etmeyenlere sorarız; "Evli zinâkârın recmini inkâr edenin hükmü nedir? Yahut hayız halinde hayiz görenin, o halinde iken namazın farziyyetinin ~~kakâasxaxx~~ kalkmasını inkâr edenin hükmü nedir?" Şüphesiz, onlara tevcîh edilen sualle, bu iki hükmü inkâr edene tevcih edilecek sual müsavîdir."(1)

Taberî'nin yapmış olduğğ bu îzâha göre onun kebair ehlinin durumu hakkındaki görüşümü açıkça ortaya çıkıyor. Kısaca söyleyecek olursak, O'na göre kebâir ehli, cehennemde ebedi olarak kalmazlar. Fakat küfür ve şirk ehli, cehennemde ebedî kalacaklardır.

Ayrıca Taberî, kebâir ehlinin cehennemde ebedî kalacak larını iddia edenlere, şiddetle karşı çıkmış ve hatta onların, evli zinâkarın recmini inkâr edenin hükmüne dâhil olduklarını ileri sürmüştür.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin, "El-Kebîre" mevzûunda nasıl titizlikle hareket ettiğini daha iyi anlamak için onun bir iki ayetin tefsiri sadedinde zikrettiği bir kısım malûmâtı vermek istiyoruz Taberî,

ومن يقتل مؤمنا متعمدا فجزاؤه جهنم خالدا فيها وغضب الله عليه ولعنه وأعد له عذابا عظيما

"Kim, bir mü'mini kasden öldürürse, cezâsı, içinde ebedî kalıcı olmak üzere, cehennemdir. Allah ona gazabetmiştir, ona la'net etmiştir ve ona çok büyük bir azab hazırlamıştır."(2) Âyt-i kerîme'si hakkındaki "sahabe" ve "tabiîn"in görüşlerini naklettikten sonra kendi görüşünü beyan ediyor. O'na göre, bu âyetin manası şudur;

Kim bir mü'mini kasden öldürürse, cezâsı, ebedî olarak cehennemde kalmaktır. Fakat O, Allah'ın îmân ehlinden olanları fazlı ile affedeceğini ve onları ebedî cehennemle cezalandırmayacağını, ya fazlıyla affedip cehenneme sokmayacağını veya Allah'ın mü'min kullarına va'dinden dolayı onları önce cehenneme girdirip, sonra fazlıyla merhameten oradan çıkaracağını ileri sürmektedir.(3)

Allah'ın mü'min kullarına va'di de,

قل يا عبادي الذين أسرفوا على أنفسهم لا تقنطوا من رحمة الله إن الله يغفر الذنوب جميعا

"De ki, "Ey kendilerinin aleyhinde (günahda) haddi aşanlar, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah bütün günahları yarlığar"

~~xxxxxxx~~ (1) Câmiu'l-Beyân, 1/385, 386 Bkz: Ek: 17
(2) Nisâ; 93
(3) Câmiu'l-Beyân, 5/221

âyetidir.

Taberî, devamla şöyle diyor:

" Eğer bir kimse, Kâtil'in bu âyete dâhil olması icâbederse, müşrik'in de bu âyetin manasına dahil olması gerekir. Çünki, şirk de günahlardandır." derse; cevâb olarak deriz ki, Allah Teâlâ, إن الله لا يغفر أن يشرك به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء (1) "Şüphesizki, Allah, kendisine eş tanılması(nın günahını) yarlığamaz Ondan başkasını dileyeceği kimse için, yarlığar." kavl-i şerîf'iyle hiçkimseden şirki mağfiret etmeyeceğini bildirmiştir. Halbuki, öldürme, şirk değildir." (2)

Taberî, bu îzâhında, şirkin dışında bütün günahların, Allah(c.c.) dilerse bağışlahacağını ve ehl-i îmân'den olan birkaç kâtilin cehennemde ebedî kalıcı olamayacağını anlatmağa çalışıyor.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, Hûd Sûresi'nin 106 ve 107. âyetlerinde bildirilen "şakî" kimselerin durumlarını îzâh ederken bu âyetteki إلّا ile olan istisnanın kimler hakkında yapıldığını îzâha çalışıyor ve şöyle diyor:

"Bu âyetin te'vili hususunda serdedilen fikirlerin en doğrusu, Katâde ve Dahhâk'dan zikretmiş olduğumuz kavildir." Taberî, bu kavlin şu şekilde olduğunu zikretmektedir: "Bu istisna, kebâir ehlinden olan ehl-i tevhîd hakkındadır. Allah, onları ebedî olarak kalacakları cehenneme girdirir. Ancak oradan çıkmalarını dilemiş olduğu kimseler müstesnâdır. Allah Teâlâ, sonra onları çıkarır ve cennete girdirir. "(3)

Taberî, bu konuya şöyle devâm ediyor:

"Biz bu görüşün, bu hususta doğruluk bakımından en evlâsı olduğunu söyledik. Çünki, Allah(c.c.) şirk ehline cehennemde ebedî kalacaklarına dair vaîd'i vardır. Ve bu hususu Resulullah(s.a.v.)'dan naklonulan haberler açıkça göstermektedir. Öyle ise istisnânın şirk ehli hakkında olması câiz değildir. Rasulullah(s.a)dan tevâtüren gelen haberlere göre, Allah'ın ehl-i îmân'dan bir topluluğu, işledikleri günahlar sebebiyle, onları cehenneme girdirecek ve daha sonra onları oradan çıkarıp cennete koyacaktır. Hal böyle iken, Resulullah(s.a.v.)'dan zikretmiş olduğumuz haberlerin sahih olmasıyla birlikte, bu istisnanın ehl-i tevhîd cehenneme girmeden

---

(1) Nisâ, 116
(2) Câmiu'l-Beyân, 5/221 Bkz, Ek: 18
(3) " " , 12/119

önce kendileri hakkında vârid olabilecek bir istisna olması caiz de-
ğildir. Eğer biz, burudaki istisnayı bu şekilde kabul etseydik, "Fâ-
sık" cennete ve"mü'min"de cehenneme girmez." diy en kimsenin görüşüne
dahil oîmuş olurdek. Bu ise ilim ehlinin mezheblerinin ve Resulullah-
dan getirmiş oldukları haberlerin hilafına bir durumdur. "Fasık", cen-
nete, "Mü'min" de cehenneme girmez." şeklinde yapılan tevcîh fâsid
olunca, artık fazla söz söylemeye lüzum yok..."(1)

Netice itibarıyle, Taberî'nin bu izahlarından anla-
şıldığına göre,"El-Kebîre" hakkındaki görüşü kısaca şöyledir: "Ehl-i
şirk'in dışında, îmân ehli olup ta, ehl-i kebâir'den olanlar cehennem-
de ebedî olarak kalıcı değildirler."

6- HALK-U EF'ÂL-İ IBÂD:

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, tefsirinde, âlimler arasında
muhtelif fikir ayrılıklarına ve ciddi münakaşalara yol açmış olan,
"Kulların, fiille rinin yaratılması" mevzuunda oldaukça fazla söz söy-
lemiştir. Taberî, bu mühim kelâm mes'elesi hakkındaki düşüncelerini
daha ziyade, "Cehmiyye" ve "Kaderiyye" fırkalarının müdafi'lerine ve
isimlerini zikretmediği bazı kişilerin görüşlerine red şeklinde ortaya
koymuştur.

Bu reddiyelerini, çeşitli aklî ve naklî delillere
dayandırarak, muarızlarının fikirlerini çürütme yoluna gitmiş, bazen
onları ahmaklikla bile ithâm etmiştir.

Şimdi, O'nun bu mes'ele hakkındaki görüşünü belirt-
meden önce, kendisinin çeşitli âyetler münasebetiyle yaptığı doyurucu
îzâhlarını aynen vermek yerinde olacaktır. Kendisi, Fâtiha Sûresi'nin
son ayetindeki ولا الضالين kavli münasebetiyle şunları söylemektedir:

"Kaderiy ye'den bir ahmak, arapların kelâmindaki
vüs'at'i ve çeşitli yönlere munsarif olması hususiyyetini bilmediği
için, Allah'ın, hiristiyanları ولا الضالين kavliyle "sapıklar" diye vasfetmesi
sapıklığı onlara izâfe edip, kendilerini saptırmayı zâtına izâfe et-
memesi ve yahudileri "gazaba uğramışlar" diye tavsif ettiği gibi, hiris-
tiyanları da "sapıttırılmışlar" şeklinde vasfetmemiş olmasında, "Kade-
riyye"'nin câhillerinden olan, arkadaşlarının söylediklerinin doğrulu-
ğuna delâlet olduğunu [redacted] iddia etmektedir.

Eğer iş, durumunu anlattığımız bu ahmak'ın zannet-
tiği gibi olsaydı, herhangi bir sıfatla tavsif edilen veya kendikine
herhangi bir fiîl izâfe edilen kimsenin bu işinde, başka birinin dah-
linin olmaması gerekirdi. Halbuki, böyle bir durumda, hakikate

(1) Câmiu'l-Beyân, 12/119, Bkz, Ek, 19

uygun olan iş, o fi'lin müsebbibine izâfe edilmesidir. Ve yine eğer bu işin, onun zannettiği gibi olması icabetseydi, rüzgâr, ağacı salladığı zaman تحركت الشجرة "Ağaç sallandı", zelzele sebebiyle yeryüzü sallandığı zaman da اضطربت الارض "yer sallandı" diyenin bu ifâdelerinin hatalı olması gerekirdi."(1) Taberî, devamla şöyle diyor:

"Allah'ın, حتى اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم

"Hatta siz gemilerde, bulunduğunuz, onları, bunları güzel bir hava ile akar gibi götürdükleri(zaman)...."(2) kavlinde, -her ne kadar gemilerin seyri, başka bir kuvvetin te'siriyle olsa da, seyr işini gemilere izâfe etmesinde, ولا الضالين kavlini kendince te'vîl eden ve Hak Teâlâ'nın, Kur'ân-ı Kerim'in birçok yerlerinde, kendisinin "Mudill" ve "Hâdî" olduğunu kesin olarak bildirmesine rağmen, O'nun, sapıklığı hiristiyanlara nisbet etmiş olmasında, mahlûkâtının fiillerinin yaratılması hususunda dahlinin olduğunu inkâr edenlerin iddialarının doğruluğunu gösteren bir hususun bulunduğu iddiasında olan kimsenin, te'vîl'inde hatalı olduğunu delâlet eden bir işaret vardır. Allah'ın, "Mudill" ve "Hâdî" olduğunu bildiren âyetlerden birisi de,

أفرأيت من اتخذ الهه هواه وأضله الله على علم وختم على سمعه وقلبه وجعل على بصره غشاوة فمن يهديه من بعد الله أفلا تذكرون . (3)

"Şimdi bana haber ver, hava ve hevesini Tanrısı edinmiş, kendini, bir ilim üzerine, Allah şaşırtmış, kulağını, kalbini mühürlemiş, gözüne de bir perde germiş bir adama Allah'dan başka kim hidayet edebilir?" âyetidir ki, Allah(c.c.), burada kendisinin mudill ve hâdî olduğunu, kendinden başka hiçkimse için böyle bir şey'in söz konusu olmadığını haber veriyor."

Taberî, daha sonra şunları söylemektedir:

"Fakat, kitabımızın başında bildirdiğimiz gibi, Kur'ân, arapların lisanıyla nâzil olmuştur. Arablar ise, bazen, Fi'li, kendisinden zuhur edene nisbet ederler; isterse asıl sebeb, fi'lin kendisinden zuhur ettiğinden başkası olsun. Bazan da araplar, Fi'li, müsebbibine izâfe ederler; isterse fi'lin zuhur ettiği varlık hakiki sebebden başkası olsun. Buna göre, kulun kesben kazandığı ve Allah'ın, bizzat yaratmak suretiyle îcâdettiği fi'li, izâfe şekli nasıl olmalıdır? Evet bu fi'lin, kendisini bilkuvve yapabilir olması ve onu ihtiyar etmesi sebebiyle kesb yönünden

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/84 , Bkz. Ek: 20
(2) Yûnus, 22
(3) Câsiye, 23

müktesibine ve onu bizzat yaratıp, Îcâdetmesi sebebiyle de tedbir bakımından Allah'a izâfe edilmesi en uyğun olan iştir."(1)

Taberî, "Kulların fiillerinin yaratılması" konusuna, Ali imrân'ın 8'inci âyetindeki ربنا لا تزغ قلوبنا بعد إذ هديتنا "Ey rabbimiz, bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi (Hakdan) saptırma." kavl-i şerif'inin tefsiri sadedinde temas etmektedir.

O, Cenâb-ı Hak'kın bu ayette, kendisinden kalplerini saptırmamasını isteyen kişileri medhetmesinde, "Kaderiyye" cahillerinin, kavillerinin hatalı olduğunu açıklayan bir husus bulunduğunu iddia etmektedir. O'nun câhiller diye tavsif ettiği bu kişiler, Allah'ın kendisine itaattan, kullarının kalplerini saptırmasının zulüm olacağına kâildirler. Taberî, onların bu görüşlerinde hatalı olduk larını ileri sürmekte ve şöyle demektedir:

Çünki, durum, onların dediği gibi olsaydı, ربنا لا تزغ قلوبنا بعد إذ هديتنا diy en kimselerin medhedilmele ri şöyle dursun, zemmedilmeleri daha muvâfık olurdu. Ve yine onların dediği gibi olsaydı, Allah'dan, kalplerinin saptırılmamasını isteyen bu kişiler, O'ndan, kendilerine zulmetmemesini isterlerdi. Bu tür bir istek ise, isteyen kimsenin cahilliğini ortaya koyar. Çünkü, Allah(c.c) kullarına zulmetmez. Nitekim kendisinin zulmetmeyeceğini kullarına bildirmiş ve وما ربك بظلام للعبيد "(Yoksa) Rabbin kullarına (zerrece) zulümkâr değildir."(2) kavl-i şerif'iy le zâlimlik sıfatını kendisinden nefyetmiştir."(3)

Görüldüğü gibi Taberî,"Kaderiyye"'cilerin, Allâh'ın, sapıklığı hiristiyanlara izâfe etmesinin, sapıklağa kendi fiilleriyle düştüklerine, dolayısıyla Allah'ın, onların sapıtmalarında herhangi bir dahlinin bulunmadığına delâlet ettiği yolundaki iddialarını şiddetle reddetmiştir.

Ayrıca, Allah'ı zulmetmekten tenzîh ederken, O'nun kalplerin hak'dan sapmasında herhangi bir sun'unun olmadığını ileri sürerek büyük hataya düşen bu kişilerin hatalı tutumlarını gözler önüne sermekte ve bu husustaki kendi görüşünü açıkça beyân etmektedir.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, En'âm Sûresi'nin 35'inci âyetindeki فلا تكونن من الجاهلين Kavlini de şu şekilde tefsir etmiştir: "Öyle ise, Allah'ın, dilediği takdirde mahlukatının hepsini lütfuyla hidâyet üzerine toplayabileceğini ve mahlukatından kendisini inkâr ~~eden kimse hakkında kendisinin ve ilminin geçmiş olması ve onun,~~

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/84,85 (2) Fussilet, 46
(3) " " , 3/187 Bkz. Ek : 21 Bkz. Ek : 22

kâfirlerden olması hakkinde hükmünün sâbit(kesinleşmiş) olmasından dolayı, o kimsenin muzdar kalarak değil de, ihtiyâren Allah'ı inkâr etmiş olduğunu bilmeyenlerden olmaz "(1)

Taberî'nin, âyet-i kerime'yi bu şekilde tefsir etmesinden şunu anlıyoruz ki, O, kâfirin kendi ihtiyâriyle küfre düştüğünü, fakat bunun da Allah'ın, onun kâfirlerden olması hakkındaki hükmünün sâbit olmasından dolayı olduğunu söylemektedir. Buna göre Taberî, ne"Cebriye" fırkası gibi mutlak cebir ve ne de "Kaderiyye"ciler gibi mutlak ihtiyâr tarafını tercih etmiştir.

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, diğer birtakım tâli mes'elelerin kendinden zuhur ettiği, "Kulların fiillerinin yaratılması" konusuna, hakikaten büyük itina ve titizlik göstermiş, yeri geldikçe bu mes'eleyi derinlemesine ve müdekkikâne bir şekilde ele almıştır.

O'nun bu husustaki görüşlerinin daha da tebârüz etmesi için bazı âyetlerin ifade ettiği manalar münasebetiyle yaptığı bu açıklamalarını aynen nakletmeğe devam edeceğiz.

En'âm Sûresi'nin 122'inci âyetindeki,

كذلك زين للكافرين ما كانوا يعملون "Kafirlerin yapmakta oldukları şeyle r kendilerine öyle süslü göründü." kavlini tefsir ederken, Taberî, Allah'ın, kâfire kötü amelini süslediğini, bu sebeple, onun da bu amelini güzel gördüğünü söylüyor. Ve Allah'ın kâfire,yaptığı fi'li süslemesinin, hazırlamış olduğu elîm azabı hak etmesi için olduğunu ilâve ediyor.

Taberî, Allah'ın bu kavl-i şerif'ini böylece tefsir ettikten sonra şöyle demektedir:

"İşte, Allah'ın, kâfire, yaptığı işi süslü göstermesinde, O'nun, mahlukatının fiillerinde işleri kendilerine havale ettiğini ileri sürenleri, Hak Teala'nın yalanladığına en açık bir beyan vardır. Bu kimselere göre,"Allah'ın, kullarının fiillerinde hiçbir sun'u yoktur." Bunun yanında Allah(c.c.), mahlukatının hepsini, kendileri vasıtasayla taate ve ma'siyete ulaştıkları sebepler hususunda müsavi kılmıştır.

Evet burada, Allah'ın onları tekzîbine açık delâlet vardır. Çünkü, iş onların dediği gibi olsaydı, sapıklık ve küfürden, düşmanları ve ehl-i küfr için süslemmiş olduğu şey'in bir benzerini de nebileri ve velî kulları için süslemiş olurdu. Allah'ın kendisinin anlardan herbiri için yaptığı işi süslü gösterdiğini ihbarında, küfrün ve bunun yanında hak yoldan çıkma ve günah olan

(1) Câmiu'l-Beyân, 7/185 , Bkz. Ek: 23

işlerin, süslendiğinden haber veren bir şey vardır. Binaenaleyh, Allah Teâla, düşmanlarını ve küfr ehlini, kendilerine küfrü, hak yoldan çıkmayı ve Allah'a isyanı süslemekle tahsis etmiştir. Bunun yanında kendisine îmân ve itaatı da onlara kerîh göstermiştir."(1)

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, En'âm Sûresi'nin 125. âyetinin

فمن يرد الله أن يهديه يشرح صدره للإسلام ومن يرد الله أن يضله يجعل صدره
ضيقا حرجا كأنما يصعد في السماء كذلك يجعل الله الرجس على الذين لا يؤمنون .

"Allah, kime doğru yolu gösterir, îmâna muvaffak ederse, onun göğsünü İslâm için açar(genişletir) Kimi de sapıklıkda bırakmak dilerse, onun da kalbini son derece daraltır, sıkar. O(İslâmı kabul hususunda) güya zorla göğe çıkacakmış gibi zahmet (görür). Allah, îmân etmeyeceklerin üstüne işte böyle murdarlık çökertir." kısa bir şekilde tefsirini yapıp, bu âyet hakkında birçok rivayet naklettikten sonra şöyle demektedir:

"İşte bu âyette, her iki sebep te, Allah'tan olduğu halde kendisi vasıtasıyla îmân ve itaate varılan sebebin, kendisiyle küfür ve isyana ulaşılan sebepden başka olduğu hususunda, âyetin, bu şekilde anlaşılmasını uygun gören kimse için açık beyan vardır. Burada AllahTeala, kendinden haber verirken, kendisinin kimi doğru yola iletmek isterse, onun göğsünü İslâm için açtığını ve kimi de İslâm'dan saptırmak isterse, onun göğsünü de, göğe çıkacakmış gibi dar ve sık kıldığını söylemektedir.

Şu husus da ma'lumdur ki, göğsü îmân için açmak, onu imân için sık yapmanın hilâfınadır. Eğer îmândan göğsü daraltmakla, imâna vasıl olunsaydı, göğsün îmândan dar olması ile, göğsün iman için açılması arasında fark olmazdı ve göğsü imandan daralan kimsenin yine göğsü iman için açılmış olurdu. Aynı şekilde, göğsü iman için genişletilen kimse de imandan daralmış olurdu. Çünkü, bu takdirde, bu iki sebepden biriyle, yani daraltma ve açmadan biri vasıtasıyla, diğeriyle kendisine vasıl olunan şey'e ulaşılmış olur.

Şayet bu iş böyle olsaydı, Allah'ın, Ebu Cehil'in göğsünü îmân için açmış ve Resulullah(s.a.v.)'ın göğsünü de îmândan daraltmış olması icabederdi. İşte bu kavil, Allah'a küfrün en büyüğüdür Bunun yanında işin böyle olmasının fesadı hususunda açık delil vardır ki, her iki sebep de, Allah'dan ve O'nun eliyle olduğu halde, mü'minlerin, kendisi vasıtasıyla, Allah'a ve resûlüne iman ettikleri ve

(1) Câmiu'l-Beyân, 8/24 Bkz. Ek: 24

itaatkâr kimselerin Allah'a itaat ettikleri sebeb, kâfirlerin kendisiyle Allah'ı inkâr ettikleri ve günahkarların, kendisine isyan ettikleri sebepten başkadır. Çünkü, Allah Teâla, kendisinin, mü'mini doğru yola iletmek istediği zaman, onun göğsünü imandan; ve kâfiri de saptırmak istediği zaman onun göğsünü iman için açtığını daraltacağını haber vermiştir."(1)

Taberî, yukarıda zikrettiğimiz îzâhında, görüldüğü gibi, kâfiri küfre; mü'mini de imana götüren sebeplerin ayrı ayrı şeyler olduğunu söylemektedir. Buna göre, Taberî, bu görüşüyle de "Kaderiyye" fırkası mensublarının tam aksine bir yol ta'kîb etmektedir. Nitekim O, bu istikametteki görüşünü, tefsirinin 8'inci cüz'ünde Arâf Sûresi'nin 16'ıncı ayeti قال فبما أغويتني لأقعدن لهم صراطك المستقيم " (İblis) Öyleyse, dedi, (mademki) Sen beni azgınlığa mahkûm ettin, ben de bu sebeple, andolsun ki, onlar(ı saptırmak) için senin doğru yolunda (pusu kurup) oturacağım." münâsebetiyle yaptığı tefsirde daha evvel söylediklerini te'yîd eder mâhiyyette ortaya koymuştur.

İbn-ü Cerir Et-Taberî, bu âyetin manasında, "Kaderiyye"'nin, "Her küfreden veya imân eden kimsenin, ancak, Allah'ın o kişilere bu fiillerinin sebeplerini tevdî etmesi sebebiyle küfredip veya iman ettikleri ve mü'minin kendisiyle imana kavuştuğu sebebin, kafirân kendisi vasıtasıyla küfre vasıl olduğu sebeple bir olduğu" yolundaki iddialarının batıl olduğuna açık beyan bulunduğunu zikrediyor, Sonra, onların bu görüşlerini şöylece reddediyor:

"Eğer, iş, onların dediği gibi olsaydı, "şeytân"'ın فبما أغويتني kavliyle söylediğinin yerine aynı zamanda فبما أصلحتني de diyebilirdi. Çünkü, onlara göre azgınlığa mahkûm etmenin sebebi, aynı şekilde ıslâh'ın da sebebidir. Ve İblis'in azgınlığa düşürmekten haber vermesinde, ıslahdan haber verme durumu vardır. Fakat, (iş onların dediği gibi değil..) o ikisinin sebebi ayrı ayrı olduğu ve kendisi vasıtasıyla Şeytan'ın azdığı ve helâk olduğu sebep te Allah'tan olduğu için bu azdırma işini Allah'a izâfe etmiş ve dolayısıyla فبما أغويتني demiştir."(2)

Taberî, Enfâl Sûresi'nin 24'üncü âyetindeki واعلموا أن الله يحول بين المرء وقلبه kavl-i şerif'ini şöyle anlamaktadır:

"Allah(c.c.), kullarının kalp lerinin yegâne mâlikidir. Dilediği zaman onlarla, kalpleri arasına girer de, ta ki, hiçbir kalb sâhibi, iman veya küfürden hiçbir şey'i idrak etmeğe veya anlama-

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 8/30 Bkz. Ek: 25
(2) " " , 8/134 Bkz. Ek: 26

ğa muktedir olamazlar. Ancak, Allah'ın izni ve dilemesiyle muktedir olabilirler. Şurası malumdur ki, iki şey arasına girmek, o iki şey'i biribirinden ayırmak demektir. Allah da kendisini idrâk edeceği veya anlayacağı, herhangi bir şey hususunda, kuluyla kalbi arasını ayırdığı zaman, artık kul için Allah'ın, kalbini kendisini idrakten men'ettiği şey'i anlamağa imkân yoktur."(1)

Taberî'nin bu izâhından da şunu anlıyoruz ki, " "Hiçbir kimse, Allah'ın izni ve dilemesi olmadan ne mü'min ve ne de kâfir olabilir." O'nun, "Kulların fiillerinin yaratılması" hususundaki görüşü hakkında sıhhatli bir fikir edinebilmek gayesiyle, kendisinin birkaç âyet münasebetiyle yaptığı açıklamaları kısaca vermek istiyoruz. Burada şuna da işaret etmek yerinde olacaktır ki, Taberî, tefsirinin birçok yerinde,"Allah'ın dilediği kimseyi hidayete erdirip, dilediğini de saptırdığını, yoldan sapan kimselerin sapıtmalarının, Allah'dan âyet inmemesine bağlanamayacağını, aynı şekilde hidayete eren kimsenin hidâyete ermesinin de "ayet inmesine bağlı olmadığını ve bu işin ancak Allah'ın kudretiyle olduğunu"def'alarca söylemiştir.(2)

İbrâhim Sûresinin 1'inci âyetinde,

الر كتاب أنزلناه لتخرج الناس من الظلمات الى النور باذن ربهم الى صراط العزيز الحميد.

"Elif, lâm, râ. Bu bir kitaptır ki (bütün) insanları rablerinin izniyle karanlıklardan aydınlığa, O yegâne galib, hem de lâyık olan (Allah) ın yoluna çıkarması için onu sana indirdik." Taberî, "Allah'ın kullarını imana tevfîk eden, tek hidayet edici olduğu halde, bu âyetteki, "Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan nûra çıkarma"işini nebi(s.a.v.)'sine izâfe ettiğini" söylüyor ve devamla şöyle diyor:

İşte bu sebeple, kulların fiillerini kesb bakımından kendilerine, yaratma ve tedbir yönünden de, Allah'a izâfe eden "Ehl-i İsbât"'ın kavlinin doğruluğu tebeyyün etmiştir. Ve aynı zamanda kulların fiillerinde Allah'ın dahlinin olduğunu inkâr eden "Ehl-i Kader"'in kavlinin doğru olmadığı zâhir olmuştur."(3)

Yukarıdan beri "Halk-u Ef'âl-i İbâd" mes'elesinde Taberî'nin neler söylediğini, gerek aynıyla nakil suretiyle, gerekse özet halinde vermeğe çalıştık. Bu itibarla biz bu açıklamaları muvacehesinde O'nun bu mes'eledeki görüşünü kısaca özetlemek istiyoruz.

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 9/217 Bkz, Ek: 27
(2) " " , 13/144
(3) " " , 13/179 Bkz, Ek: 28

İbn-ü Cerîr Et-Taberî'nin bu açıklamalarından anladığımız kadarıyla, O, öncelikle Allah'ın tek "Hâdî" ve tek "Mudil" olduğunu, bu itibarla O'nun, kullarının fiillerinde herhangi bir dahlinin bulunmadığını iddia etmenin mümkün olamayacağını kesin bir şekilde söylemektedir.

Öte taraftan Taberî, mü'mini imana, kâfiri de küfre götüren se beplerin ayrı ayrı olduklarına kâildir. ve bu fikrini de kendi açısından gâyet açık bir şekilde müsallerle isbât etmektedir.

Bunun yanında O'. kâfir'in, kâfir, mü'min'in de mü'min olacağının, ezelde Allah Teala tarafından hükme bağlandığını ve fakat mü'minin iman etmesi ve kafirin de küfretmesinin zorla olmadığını, aksine ihtiyâren olduğunu sölemektedir.

Hülasa, kendisi de aynen dediği gibi, O, kulun fi'linin kesb bakımından kendisine, o fi'li bizzat yaratma ve tedbir yönünden de Allah'a izâfe edilmesi fikrini benimsemiştir.

Taberî'nin bu mes'ele hakkındaki mütalaalarından bahsettikten sonra, söz konusu mes'eleyle yakından alakalı bulunan ve Kelâmcılar arasında "Teklif-i mâlâ yutâk" ismiyle iştihar bulmuş olan mes'ele hakkındaki görüşlerini bulabildiğimiz kadarıyla vermeğe çalışalım.

7- TEKLÎF-İ MÂLÂ YUTÂK:

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, ختم الله على قلوبهم وعلى سمعهم وعلى أبصارهم غشاوة ولهم عذاب عظيم " Allah onların kalblerinde de, kulaklarına da mühür basmıştır. Gözlerinin üzerinde bir de perde var. En büyük azab onlarındır." âyetindeki mühürleme işinin nasıl olduğunu hadis-i şerif'e dayanarak (1) izâh ediyor ve daha sonra şöylü diyor:

İşte bu âyet, ancak Allah'ın yardımıyla güç yetirilebilecek şeylerin teklîf'ini inkâr edenlerin kavlinin doğru olmadığını gösteren en açık delillerdendir. Çünkü, Cenâb-ı Hak, kendisinin, kâfir kullarından bir gurûhun kalplerini ve kulaklarını mühürlediğini haber vermiştir. Sonra hem onlardan teklîf, sâkıt olmadığı gibi, onların hiçbirisinden de Allah'ın ferâizini yerine getirme mes'ûliyyeti kalkmış değildir. Aynı zamanda hiçbir kimse kendisiyle mükellef olup ta Allah'a itaatın hilafına olarak yaptığı herhangi bir işde, bu işe kalbi ve kulağı mühürlü olduğundan dolayı yapmış olduğu için özürlü sayılmaz.

Aksine, Allah Teâla, hududundan ve ferâizinden kendilerine yapılmasını emrettiği veya yapmaktın menettiği şeyler hususunda onların kendisine itaatı terketmelerine karşılık olarak, hepsi için

---

(1) Bakara, 7

büyük bir azabın olacağını haber vermiştir. Onlar bununla beraber îmân etmemişlerdir. "(1) يا ايها الناس اعبدوا ربكم الذى خلقكم والذين من قبلكم لعلكم تتقون

Taberî,

"Ey insanlar sizde, sizden öncekileri de yaratan rabbinize ibadet edin. Tâki, takva sahibi olasınız." (2) âyeti hakkında şöyle demektedir: "Bu âyet, ancak, Allah'ın yardımıyla kendisine güç yetirilebilecek şeylerin teklif'inin câiz olmadığını ileri sürerek, bu teklif'in ancak, Allah'ın, mükellef olan şahsa, kendisiyle teklif olunduğu şeylere karşı maûnet(yardım)'ini verdikten sonra câiz olabileceğini zannedenlerin söylediklerinin doğru olmadığına en açık bir delildir.

İşte burada, Allah Teala, kendilerinin iman etmeyeceklerini ve sapıklıklarından dönmeyeceklerini haber verdikten sonra yukarıda kendilerini tavsif ettiğimiz bu kişilere, inkarlarından tevbe etmelerini ve kendisine ibadet etmelerini emretmektedir. "(3)

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, لا تكلف نفس الا وسعها kavl-i şerif'inde Allah Teala'nın şu manayı kasdettiğini söylemektedir:

"Nefs(kişi)'e, ancak kendisini daraltmayacak ve istediğinde yapabilmesi kendisine imkansız olmayacak işler yüklenir." (4)

Taberî, لا تكلف نفس الا وسعها kavlinin manasının "Ehl-i Kader"'in cahillerinin iddia ettiği şekilde olmadığını söylemektedir ki, onlara göre bu kavl-i şerif'in manası şöyledir: "Nefse, taattan ancak kendisini yapmağa güç ve kuvvet verildiği şeyler taklif olunur." Taberî, devamla şöyle demektedir: "Çünkü, bu mana, onların zannettiği gibi olsaydı, انظر كيف ضربوا لك الامثال فضلوا فلا يستطيعون سبيلا (5) kavl-i şerif'inde mevzûbahis olan kavmin öyle bir halde olmaları lâzım gelirdi ki, kendisinden menolundukları şey üzerine güç vekuvvet verilmiş olsun. Halbuki, âyet, onların (kavmin), kendisiyle teklif olundukları şey'e güçlerinin yetmediğine delâlet etmektedir. Onlar (Ehl-i Kader)'ın bu iddiaları bâtıl olduğu âşikâr olan yersiz bir iddiadır. Ve bu kavlin doğru olmadığı zâhir olmuştur. Bununla birlikte malumdur-ki, Allah Teala'nın, nefislere takatı nisbetince teklif'de bulunduğunu haber verdiği husus, nefislere kendisini yapmağa güç ve tirilemeyen şeyleri teklif etmesi şeklinde bildirdiği hususdan ayrı bir şeydir."(6)

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 1/113 , Bkz, Ek: 29
(2) Bakara, 21
(3) Câmiu'l-Beyân, 1/161 , Bkz, Ek: 30
(4) " " , 2/496
(5) İsrâ, 48
(6) Câmiu'l-Beyân, 2/496 , Bkz, Ek: 31

Şimdi, Taberî'nin, Câmiu'l-Beyân'ın üçüncü cüz'ünde "Teklîf-i mâlâ yutâk" mes'elesiyle yakından ilgili bulunan bir açıklamasını da verdikten sonra O'nun bu mes'ele hakkındaki görüşünü özetlemeğe çalışacağız.

Taberî, Bakara Suresi'nin son âyeti münasebetiyle yaptığı bu îzâhında şunları söylüyor:

"Eğer birisi derse ki, "Allah'ın, kullarını unuttukları ve hata ettikleri şeylerle muâheze etmesi câiz midir ki, kullar da O'ndan bu gibi şeylerle muaheze edilmemelerini istesinler?" Ona cevaben şöyle denilir:

Birinci çeşit unutma, kulun kusuru ve ihmalının bulunduğu bir unutma, ikincisi ise unutanın ihtiyârı dışındaki, beşerî za'fından dolayı olan unutma şeklidir. Birinci çeşit unutmada kulun, kendisinden matlub olan birşey'i terketmesi vardır. İşte kulun, terki sebebiyle muaheze olunmamayı Allah(c.c.)'dan istediği nisyan, bu çeşit bir nisyan'dır.

Bu çeşit unutma, Allah'ın, kendisiyle Adem(A.S.)'i cennetten çıkarmak suretiyle cezalandırdığı unutmadır. Cenâb-i Hak, Adem(A.S.)'in bu unutması hakkında şöyle diyor:

ولقد عهدنا الى آدم من قبل فنسى ولم نجد له عزما .

"Andolsun biz bundan evvel Adem(A.S.)'e de vahy (ve emr)etmişizdir. Fakat unuttu o, Biz onda bir azim bulamadık." (1)

Taberî, daha sonra unutmanın Allah'ı inkâr hususunda olmaması lâzım geldiğini, Çünkü Allah'ın kendisine şirk koşanı mağfiret etmeyeceğini haber verdiğini, bu itibarla aslında Allah'ın şunu yapmayın şeklinde kullarına bildirdiği bir şey'i istemelerinin de gayet tabii ki, hatalı bir şey olacağını söylüyor ve kulun Allah'dan böyle küfür şeklinde vârid olan bir şey'i terk etme hususunda muaheze edilmemesini istemesinin câiz olmadığını ileri sürüyor." (2)

İbn-ü Cerîr Et-Taberî, devamla şöyle diyor:

"Kulun mağfiret taleb etmesi, ancak, Kur'ân'ı ezberledikten veya okumayı öğrendikten sonra, onunla uğraşmaması sebebiyle unutması gibi benzerî hususlarda olabilir. Kulun kendisi sebebiyle muaheze olunmadığı unutmaya gelince, bu, bünyesinin korumaktan âciz kalması ve aklına tevdî edilen şey'i aklının taşiyamamasından dolayı meydana gelir.

---

(1) Tâhâ, 115
(2) Câmiu'l-Beyân, 3/155

Çünkü bu, kul tarafından bir masiyet değildir vehem de bu unutma ~~xakı~~ sebebiyle o, günahkâr da değildir. Bu itibarla bu gibi şeylerde kulun mağfiret dilemesinin manası yoktur. Çünkü bu, kendisi için günah olmayan bir şey'k dolayısıyla mağfiret istemektir.

Taberî, daha sonra şöyle demektedir:

Bu çeşit unutmada kişi, birşey'i hatırında tutmağa çalışır, o iş ona gâlib gelir. Meselâ, bir kimse ciddan Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemek için hırsla çalışır, onu okur, sonra da unutur. Fakat kişinin bu unutması, bünyesinin Kur'ân'ı ezberlemekten âciz kalması ve kalbine tevdî edilen şey'i aklının taşıyamamasından dolayı meydana gelmektedir.

İşte bu misâldeki unutmaya benzer unutmalar da bu gurupta mütalaa edilirler. Şüphesiz bu unutma şekli, kulun Rabbinden bağışlanmasını istemesinin câiz olmadığı şeylerdendir. Çünkü bu çeşit bir unutmada, kulun herhangi bir günahı yoktur. " (1)

Taberî'nin "Teklîf-i mâlâ yutâk" mes'elesiyle alakalı âyetleri îzâh sadedinde söyledikletine bakılırsa, O'nun, " Kula, ancak, Allah'ın yardımıyla güç yetirilebilecek şeylerin teklîf olunabileceği"fikrinde olduğu görülür. "Kaderiyye"fırkası müdafi'lerine karşı savunduğu bu fikrine, bazı âyetleri de delil olarak göstermiştir.

8- KADER MES'ELESİ:

Taberî, "Kader"'le ilgili bazı âyetler münasebetiyle yaptığı tefsirlerinde, ilm-i ezelî'de Cenâb-ı Hak tarafından eşyanın yaratılması, onlara emir ve nehiyleri kendisine itaat edenlere sevâb, isyan edenleriise cezalandırma gibi hususların takdîr edildiğini ve bütün bu şeylerin"Levh-i Mahfûz"'da yazı ile tesbît edildiğini, bu tesbitin dışında hiçbir şey'in vukua gelmeyeceğini söylemiştir. (2)

Ayrıca, En'âm Sûresi'nin 69. âyetini tefsir ederken şunları söylemektedir: "Allah(c.c.) bu âyetle şunu demek istiyor ki, var olan, veya sonradan var olacak veyahut olmayacak herşey Levh-i Mahfûz'da tesbit edilmiştir." (3)

9- HAYIR ve ŞER:

Hayir ve Şer konusunda Taberî'nin fazla birşey söylediğini görmedik. Ancak, Bakara Sûresi'nin 110. âyetini tefsir ettikten sonra, "Hayr"'ın, Allah(c.c.)'ın kendisinden râzı olduğu amel olduğunu söylemiştir.(4)

(1) Câmiu'l-Beyân, 3/155 Bkz. Ek: 32
(2) " " , 22/122, 22/15
(3) " " , 7/213
(4) " " , 1/491

10 -ECEL MES'ELESİ:

Taberî, "Ecel" mes'elesine لكل أمة أجل kavl-i şerif'i münâsebetiyle bir nebze temas etmektedir ve şöyle demektedir:

"Müddetleri ve ecellerinin bitişi için her kavme, tayin edilmiş vakitler vardır. Ecellerinin bittiği ve ömürlerinin son bulduğu vakit gelince, o vakitten bir saat bile te'hîr edilmez ki, kendilerine mühlet verilmiş olsun. Aynı şekilde o vakitten öne de geçmezler. Çünkü Allah(c.c.), bu vaktin, takdîr ettiği ve hükme bağladığı zamandan önce gelmemesine hükmetmiştir."(1)

Taberî, Kelâm âlimleri arasında büyük münakaşalara yol açmış bulunan "Maktûl'ün, eceliyle ölüp ölmeme " mes'elesine temas etmemiştir.

11 -RIZIK MES'ELESİ:

Taberî, "Rızık " mes'elesinde de pek fazla birşey söylememiştir. Yalnız bazı âyetlerin tefsiri sadedinde, Allah(c.c.)'ın kullarının rızıklarını açıp, kısmaya muktedir olduğunu ve dilediği kimseyi hesabsız rızıklandıracağını ve her canlının rızıklarının miktarlarının, Allah(c.c.)'ın indindeki, apaçık kitapta tesbit olunmuş olduğunu söylemiştir.(2)

"Önsöz" bölümünde de zikretmiş olduğumuz gibi Taberî, tefsirinde Kelâm'ın bütün konularına temas etmemiştir. Bu itibarla O'nun bazı kelâmî konular hakkındaki görüşlerini bilememekteyiz. Kendisinin diğer birtakım kelâmî mes'eleler hakkındaki görüşlerini nakletmeğe çalıştık. Bu kadarla iktifâ etmeği uygun buluyoruz.

---

(1) Câmiu'l-Beyân, 11/121-122, Bkz, Ek : 23
(2) " " , 2/ 594, 12/2-3

10 - ECEL MES'ELESİ:

Taberî, "Ecel" mes'elesine أَجَلٌ فَإِذَا kavl-i şerîf'i münasebetiyle bir nebze temas etmektedir ve şöyle demektedir:

"Müddetleri ve ecellerinin bitişi için her kavme, tayin edilmiş vakitler vardır. Ecellerinin bittiği ve ömürlerinin son bulduğu vakit gelince, o vakitten bir saat bile te'hîr edilmez ki, kendilerine mühlet verilmiş olsun. Aynı şekilde o vakitten öne de geçmezler. Çünkü Allah(c.c.), bu vaktin, takdîr ettiği ve hükme bağladığı zamandan önce gelmemesine hükmetmiştir."(1)

Taberî, Kelâm âlimleri arasında büyük münakaşalara yol açmış bulunan "Maktûl'ün, eceliyle ölüp ölmeme " mes'elesine temas etmemiştir.

11 - RIZIK MES'ELESİ:

Taberî, "Rızık " mes'elesinde de pek fazla birşey söylememiştir. Yalnız bazı âyetlerin tefsiri sadedinde, Allah(c.c.)'ın kullarının rızıklarını açıp, kısmaya muktedir olduğunu ve dilediği kimseyi hesabsız rızıklandıracağını ve her canlının rızıklarının miktarlarının, Allah(c.c.)'ın indindeki, apaçık kitapta tesbit olunmuş olduğunu söylemiştir.(2)

"Önsöz" bölümünde de zikretmiş olduğumuz gibi Taberî, tefsirinde Kelâm'ın bütün konularına temas etmemiştir. Bu itibarla O'nun bazı kelâmî konular hakkındaki görüşlerini bilmemekteyiz. Kendisinin diğer birtakım kelâmî mes'eleler hakkındaki görüşlerini nakletmeğe çalıştık. Bu kadarla iktifâ etmeği uygun buluyoruz.

(1) Câmiu'l-Beyân, 11/121-122
(2) " " , 2/ 594, 12/2-3

Ek: 1

(وإلهكم إله واحد لا إله إلا هو الرحمن الرحيم) والذي يستحق عليكم أيها الناس الطاعة له، ويستوجب منكم العبادة معبود واحد ورب واحد فلا تعبدوا غيره ولا تشركوا معه سواه، فإن من تشركونه معه في عبادتكم إياه هو خلق من خلق إلهكم مثلكم، وإلهكم واحد لا مثل له ولا نظير.

Ek: 2

وأولى المعاني بقول الله جل ثناؤه: (ثم استوى إلى السماء فسواهن) علا عليهن وارتفع فدبرهن بقدرته وخلقهن سبع سماوات.

والعجب ممن أنكر المعنى المفهوم من كلام العرب في تأويل قوله تعالى: (ثم استوى إلى السماء فسواهن) الذي هو بمعنى العلو والارتفاع هربا عند نفسه من أن يلزمه بزعمه إذا تأوله بمعناه المفهوم، كذلك أن يكون إنما علا وارتفع بعد أن كان تحتها إلى أن تأوله بالمجهول من تأويله المستنكر، ثم لم ينج مما هرب منه، فيقال له: زعمت أن تأويل قوله (استوى): أقبل، أفكان مدبرا عن السماء فأقبل إليها؟ فإن زعم أن ذلك ليس بإقبال فعل ولكنه إقبال تدبير، قيل له: فكذلك فقل: علا عليها علو ملك وسلطان لا علو انتقال وزوال. ثم لن يقول في شيء من ذلك قولا إلا ألزم في الآخر مثله، ولولا أنا كرهنا إطالة الكتاب بما ليس من جنسه لأنبأنا عن فساد قول كل قائل قال في ذلك قولا لقول أهل الحق فيه مخالفا، وفيما بينا منه ما يشرف بذي الفهم على ما فيه له الكفاية إن شاء الله تعالى.

Ek: 3

(ومن جاهد فإنما يجاهد لنفسه) يقول: ومن يجاهد عدوه من المشركين فإنما يجاهد لنفسه، لأنه يفعل ذلك ابتغاء الثواب من الله على جهاده، والهرب من العقاب، فليس بالله إلى فعله ذلك حاجة، وذلك أن الله غني عن جميع خلقه، له الملك والخلق والأمر.

Ek: 4

وقال آخرون: معنى (الحي) الذي عناه الله عز وجل في هذه الآية، ووصف به نفسه، أنه المتيسر له تدبير كل ما أراد وشاء، لا يمتنع عليه شيء أراده، وأنه ليس كمن لا تدبير له من الآلهة والأنداد.

وقال آخرون معنى ذلك: أن له الحياة الدائمة التي لم تزل له صفة، ولا تزال كذلك، وقالوا: إنما وصف نفسه بالحياة، لأن له حياة كما ~~وصف نفسه بالحياة الدائمة~~ وصفها بالعلم لأن لها علما، وبالقدرة لأن لها قدرة.

ومعنى ذلك عندي: أنه وصف نفسه بالحياة الدائمة التي لا فناء لها ولا انقطاع، ونفى عنها ما هو حالّ بكل ذي حياة من خلقه، من الفناء، وانقطاع الحياة عند مجيء أجله، فأخبر عباده أنه المستوجب على خلقه العبادة والألوهة، والحي الذي لا يموت، ولا يبيد كما يموت كل من اتخذ من دونه ربا، ويبيد كل من ادّعى من دونه إلها، واحتج على خلقه بأن من كان يبيد فيزول ويموت فيفنى، فلا يكون إلها يستوجب أن يعبد دون الإله الذي لا يبيد ولا يموت، وأن الإله: هو الدائم الذي لا يموت ولا يبيد ولا يفنى، وذلك الله الذي لا إله إلا هو.

Ek: 5

(والله بصير بما يعملون) يعني جل ثناؤه بقوله (والله بصير بما يعملون) والله ذو إبصار بما يعملون، لا يخفى عليه شيء من أعمالهم، بل هو بجميعها محيط ولها حافظ ذاكر حتى يذيقهم بها العقاب جزاءها، وأصل بصير مبصر من قول القائل: أبصرت فأنا مبصر. ولكن صرف إلى فعيل، كما صرف مسمع إلى سميع، وعذاب مؤلم إلى أليم، ومبدع السماوات إلى بديع، وما أشبه ذلك.

Ek: 6

القول في تأويل قوله تعالى (إن الله بما تعملون بصير)

وهذا خبر من الله جل ثناؤه للذين خاطبهم بهذه الآيات من المؤمنين أنهم مهما فعلوا من خير وشر، سرًّا وعلانية، فهو به بصير لا يخفى عليه منه شيء، فيجزيهم بالإحسان جزاءه وبالإساءة مثلها.

Ek: 7

وأما قوله (فإنما يقول له كن فيكون) فإنه يعني بذلك: وإذا أحكم أمرا فحتمه، فإنما يقول لذلك الأمر كن، فيكون ذلك الأمر على ما أمره الله أن يكون وأراده.

فإن قال لنا قائل: وما معنى قوله (وإذا قضى أمرًا فإنما يقول له كن فيكون) وفي أيّ حال يقول للأمر الذي يقضيه كن، أفي حال عدمه، وتلك حال لا يجوز أمره، إذ كان محالا أن يأمر إلا المأمور، فإذا لم يكن المأمور استحال الأمر، لما محال الأمر من غير آمر، فكذلك محال الأمر من آمر إلا المأمور، أم يقول له ذلك في حال وجوده، وتلك حال لا يجوز أمره فيها بالحدوث، لأنه حادث موجود، ولا يقال للموجود: كن موجودًا إلا بغير معنى الأمر بحدوث عينه.

Ek: 8

وأولى الأقوال بالصواب في قوله (وإذا قضى أمرًا فإنما يقول له كن فيكون) أن يقال: هو عامّ في كل ما قضاه الله وبرأه، لأن ظاهر ذلك ظاهر عموم، وغير جائز إحالة الظاهر إلى الباطن من التأويل بغير برهان لما قد بينا في كتابنا «كتاب البيان عن أصول الأحكام»، وإذا كان ذلك كذلك، فأمر الله جل وعز لشيء إذا أراد تكوينه موجودًا بقوله (كن) في حال إرادته إياه

مكوناً، لا يتقدم وجوده الذي أراد إيجاده وتكوينه إرادته إياه، ولا أمره بالكون والوجود، ولا يتأخر عنه، فغير جائز أن يكون الشيء مأموراً بالوجود، مراداً كذلك إلا وهو موجود، ولا أن يكون موجوداً إلا وهو مأمور بالوجود مراد كذلك، ونظير قوله (وإذا قضى أمراً فإنما يقول له كن فيكون) قوله (ومن آياته أن تقوم السماء والأرض بأمره ثم إذا دعاكم دعوة من الأرض إذا أنتم تخرجون) بأن خروج القوم من قبورهم لا يتقدم دعاء الله، ولا يتأخر عنه.

ويسئل من زعم أن قوله (وإذا قضى أمراً فإنما يقول له كن فيكون) خاص في التأويل اعتلالاً بأن أمر غير الموجود غير جائز، عن دعوة أهل القبور، قبل خروجهم من قبورهم، أم بعده، أم هي خاص من الخلق، فلن يقول في ذلك قولاً إلا ألزم في الآخر مثله.

ويسئل الذين زعموا أن معنى قوله جل ثناؤه (فإنما يقول له كن فيكون) نظير قول القائل قال فلان برأسه أو بيده، إذا حركه وأومأ، ونظير قول الشاعر:

يقول إذا درأت لها وضيني ... أهذا دينه أبداً وديني

وما أشبه ذلك، فإنهم لا صواب اللغة أصابوا ولا كتاب الله، وما دلت على صحته الأدلة اتبعوا، فيقال لقائلي ذلك: إن الله تعالى ذكره أخبر عن نفسه أنه إذا قضى أمراً قال له كن، أفتنكرون أن يكون قائلاً ذلك؟ فإن أنكروه كذبوا بالقرآن، وخرجوا من الملة، وإن قالوا: بل نقر به، ولكنا نزعم أن ذلك نظير قول القائل: قال الحائط فمال، ولا قول هنالك، وإنما ذلك خبر عن ميل الحائط، قيل لهم: أتجيزون للمخبر عن الحائط بالميل أن يقول: إنما قول الحائط إذا أراد أن يميل أن يقول هكذا فيميل.

فإن أجازوا ذلك خرجوا من معروف كلام العرب، وخالفوا منطقها وما يعرف في لسانها، وإن قالوا ذلك غير جائز، قيل لهم: إن الله تعالى ذكره أخبرهم عن نفسه، أن قوله للشيء إذا أراده أن يقول له كن فيكون، فأعلم عباده قوله الذي يكون به الشيء ووصفه ووكده وذلك عندكم غير جائز في العبارة عما لا كلام له ولا بيان في مثل قول القائل:

قال الحائط فمال، فكيف لم يعلموا بذلك، فرقوا ما بين معنى قول الله (وإذا قضى أمراً فإنما يقول
له كن فيكون) وقول القائل: قال الحائط فمال، وللبيان عن فساد هذه المقالة
موضع غير هذا نأتي فيه على القول بما فيه الكفاية إن شاء الله.

Ek: 9

قالوا: فإن قال لنا قائل: وما أنكرتم أن يكون معنى قوله (لا تدركه الأبصار)
لا تراه الأبصار؟ قلنا له: أنكرنا ذلك، لأن الله جل ثناؤه أخبر في كتابه أن وجوهاً
في القيامة إليه ناظرة، وأن رسول الله صلى الله عليه وسلم أخبر أمته أنهم سيرون ربهم
يوم القيامة، كما يرى القمر ليلة البدر، وكما ترون الشمس ليس دونها سحاب. قالوا: فإذ كان الله
قد أخبر في كتابه بما أخبر، وحققت أخبار رسول الله صلى الله عليه وسلم بما ذكرنا عنه من قيله
صلى الله عليه وسلم: أن تأويل قوله (وجوه يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة) أنه نظر أبصار
العيون لله جل جلاله، وكان كتاب الله يصدق بعضه بعضاً، وكان مع ذلك غير جائز أن يكون
أحد هذين الخبرين ناسخاً للآخر، إذ كان غير جائز في الأخبار لما قد بينا في كتابنا "كتاب لطيف
البيان عن أصول الأحكام" وغيره، علم أن معنى قوله (لا تدركه الأبصار) غير معنى قوله (وجوه
يومئذ ناضرة إلى ربها ناظرة) فإن أهل الجنة ينظرون بأبصارهم يوم القيامة إلى الله، ولا
يدركونه بها تصديقاً لله في كلا الخبرين، وتسليماً لما جاء به تنزيله على ما جاء به في السورتين.

Ek: 10

والصواب من القول في ذلك عندنا ما تظاهرت به الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه
وسلم أنه قال: "إنكم سترون ربكم يوم القيامة كما ترون القمر ليلة البدر، وكما ترون
الشمس ليس دونها سحاب، فالمؤمنون يرونه، والكافرون عنه يومئذ محجوبون) كما قال جل ثناؤه

(كلا إنهم عن ربهم يومئذ لمحجوبون). فأما ما اعتل به منكرو رؤية الله يوم القيامة بالأبصار، لما كانت لا ترى إلا ما باينها، وكان بينها وبينه فضاء وفرجة، وكان ذلك عندهم غير جائز أن تكون رؤية الله بالأبصار كذلك، لأن في ذلك إثبات حد له ونهاية، فبطل عندهم لذلك جواز الرؤية عليه، فإنه يقال لهم: هل علمتم موصوفا بالتدبير سوى صانعكم إلا مماسا لكم أو مباينا؟ فإن زعموا أنهم يعلمون ذلك كلفوا تبيينه، ولا سبيل إلى ذلك، وإن قالوا: لا نعلم ذلك، قيل لهم: أوليس قد علمتموه لا مماسا لكم ولا مباينا، وهو موصوف بالتدبير والفعل، ولم يجب عندكم إذ كنتم لم تعلموا موصوفا بالتدبير والفعل غيره، إلا مماسا لكم، أو مباينا أن يكون مستحيلا العلم به، وهو موصوف بالتدبير والفعل، لا مماس ولا مباين. فإن قالوا ذلك كذلك، قيل لهم: فما تنكرون أن تكون الأبصار كذلك، لا ترى إلا ما باينها، وكانت بينه وبينها فرجة قد تراه وهو غير مباين لها، ولا فرجة بينها وبينه، ولا فضاء، كما لا تعلم القلوب موصوفا بالتدبير إلا مماسا لها أو مباينا وقد علمته عندكم لا كذلك؟ وهل بينكم وبين من أنكر أن يكون موصوفا بالتدبير والفعل معلوما لا مماسا للعالم به أو مباينا، وأجاز أن يكون موصوفا برؤية الأبصار لا مماسا لها، ولا مباين فرق، ثم يسألون الفرق بين ذلك، فلن يقولوا في شيء من ذلك قولا إلا ألزموا في الآخر مثله، وكذلك يسألون فيما اعتلوا به في ذلك: إن من شأن الأبصار إدراك الألوان، كما أن من شأن الأسماع إدراك الأصوات، ومن شأن المتنسم درك الأعراف، فمن الوجه الذي فسد أن يقتضي السمع لغير درك الأصوات، فسد أن تقتضي الأبصار لغير درك الألوان، فيقال لهم: ألستم لم تعلموا فيما شاهدتم وعاينتم موصوفا بالتدبير والفعل إلا ذا لون، وقد علمتموه موصوفا بالتدبير لا ذا لون، فإن قالوا نعم، لا يجدون من الإقرار بذلك بدا إلا أن يكذبوا، فيزعموا أنهم قد رأوا وعاينوا موصوفا بالتدبير والفعل غير ذي لون، فيكلفوا بيان ذلك، ولا سبيل إليه، فيقال لهم: فإذ كان ذلك كذلك فما أنكرتم أن تكون الأبصار فيما شاهدتم وعاينتم لم تجدوها تدرك إلا الألوان، كما لم تجدوا أنفسكم تعلم موصوفا بالتدبير إلا ذا لون وقد وجدتموها علمته موصوفا بالتدبير غير ذي لون، ثم يسألون الفرق بين ذلك، فلن يقولوا في أحدهما شيئا إلا ألزموا

في الآخر مثله.

Ek: 11

ولأهل هذه المقالة مسائل فيها تلبيس كرهنا ذكرها وإطالة الكتاب بها وبالجواب عنها، إذ لم يكن قصدنا في كتابنا هذا قصد الكشف عن تمويهاتهم، بل قصدنا فيه البيان عن تأويل ~~التنزيل~~ آي الفرقان. ولكنا ذكرنا القدر الذي ذكرنا، ليعلم الناظر في كتابنا هذا أنهم لا يرجعون من قولهم إلا إلى ما لبس عليهم الشيطان، مما يسهل على أهل الحق البيان عن فساده، وأنهم لا يرجعون في قولهم إلى آية من التنزيل محكمة، ولا رواية عن رسول الله صلى الله عليه وسلم صحيحة ولا سقيمة، فهم في الظلمات يخبطون، وفي العمياء يترددون، نعوذ بالله من الحيرة والضلال

Ek: 12

وأما تأويل قوله (وما هم بمؤمنين) ونفيه عنهم جل ذكره اسم الإيمان، وقد أخبر عنهم أنهم قد قالوا بألسنتهم آمنا بالله وباليوم الآخر، فإن ذلك من الله جل وعز، تكذيب لهم فيما أخبروا عن اعتقادهم من الإيمان، والإقرار بالبعث، وإعلام منه نبيه صلى الله عليه وسلم، أن الذي يبدونه له بأفواههم خلاف ما في ضمائر قلوبهم، وضد ما في عزائم نفوسهم. وفي هذه الآية دلالة واضحة على بطول ما زعمته الجهمية من أن الإيمان هو التصديق بالقول دون سائر المعاني غيره، وقد أخبر الله جل ثناؤه عن الذين ذكرهم في كتابه من أهل النفاق أنهم قالوا بألسنتهم (آمنا بالله وباليوم الآخر) ثم نفى عنهم أن يكونوا مؤمنين، إذ كان اعتقادهم غير مصدق قيلهم ذلك، وقوله (وما هم بمؤمنين) يعني بمصدقين فيما يزعمون أنهم به مصدقون.

Ek: 13

وأولى الأقوال بالصواب في تأويل ذلك القول الذي ذكرناه عن الزهري، وهو أن الله تقدم إلى هؤلاء الأعراب الذين دخلوا في الملة إقرارا منهم بالقول، ولم يحققوا قولهم بعملهم أن يقولوا بالإطلاق آمنا دون تقييد قولهم بذلك بأن يقولوا آمنا بالله ورسوله، ولكن أمرهم

أن يقولوا القول الذي لا يشكل على سامعيه والذي قائله فيه محق، وهو أن يقولوا أسلمنا، بمعنى: دخلنا في الله في الأموال، والشهادة الحق

Ek: 14

وذلك أن المنافق يعمل على شك، فعمله يذهب باطلا، وعناؤه يضمحل فيصير هباء، وهو بشكه يعمل على وناء وضعف، ولو عمل على بصيرة لاكتسب بعمله أجرا

Ek: 15

فإن قال قائل: أوليس الإيمان في كلام العرب: التصديق والإقرار؟ قيل: بلى.
فإن قيل: فكيف زادتهم السورة تصديقا وإقرارا؟ قيل: زادتهم إيمانا حين نزلت، لأنهم قبل أن تنزل السورة لم يكن لزمهم فرض الإقرار بها، والعمل بها بعينها إلا في جملة إيمانهم بأن كل ما جاءهم به نبيهم صلى الله عليه وسلم من عند الله فحق، فلما أنزل الله السورة لزمهم فرض الإقرار بأنها بعينها من عند الله، ووجب عليهم فرض الإيمان بما فيها من أحكام الله وحدوده وفرائضه، فكان ذلك هو الزيادة التي زادهم نزول السورة حين نزلت من الإيمان والتصديق بها.

Ek: 16

وإنما قلنا: إن السيئة التي ذكر الله جل ثناؤه أن من كسبها، وأحاطت به خطيئته فهو من أهل النار المخلدين فيها في هذا الموضع، إنما عنى الله بها بعض السيئات دون بعض، وإن كان ظاهرها في التلاوة عاما لأن الله قضى على أهلها بالخلود في النار، والخلود في النار لأهل الكفر بالله دون أهل الإيمان به لتظاهر الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه وسلم بأن أهل الإيمان لا يخلدون فيها، وأن الخلود في النار، وأن الخلود في النار لأهل الكفر بالله دون أهل الإيمان به، فإن الله جل ثناؤه قد قرن بقوله (بلى من كسب سيئة وأحاطت به خطيئته فأولئك أصحاب النار هم فيها خالدون) قوله (والذين آمنوا وعملوا الصالحات أولئك أصحاب الجنة هم فيها خالدون)

فكان معلوما بذلك أن الذين لهم الخلود في النار من أهل السيئات، غير الذين لهم الخلود في الجنة من أهل الإيمان.

فإن ظن ظان أن الذين لهم الخلود في الجنة من الذين آمنوا هم الذين عملوا الصالحات دون الذين عملوا السيئات، فإن في إخبار الله أنه مكفر باجتنابنا كبائر ما ننهى عنه سيئاتنا، ومدخلنا المدخل الكريم ما ينبئ عن صحة ما قلنا في تأويل قوله (بلى من كسب سيئة) بأن ذلك على خاص من السيئات دون عامها.

فإن قال لنا قائل: فإن الله جل ثناؤه إنما ضمن لنا تكفير سيئاتنا باجتنابنا كبائر ما ننهى عنه، فما الدلالة على أن الكبائر غير داخلة في قوله (بلى من كسب سيئة)؟ قيل: لما صح من أن الصغائر غير داخلة فيه، وأن المعنيّ بالآية خاص دون عام، ثبت وصح أن القضاء والحكم بها غير جائز لأحد على أحد إلا على من وقفه الله عليه بدلالة من خبر قاطع عذر من بلغه، وقد ثبت وصح أن الله تعالى ذكره قد عنى بذلك أهل الشرك والكفر به، بشهادة جميع الأمة، فوجب بذلك القضاء على أن أهل الشرك والكفر ممن عناه الله بالآية.

Ek: 17

فأما أهل الكبائر فإن الأخبار القاطعة عذر من بلغته قد تظاهرت عندنا بأنهم غير معنيين بها، فمن أنكر ذلك ممن دافع حجة الأخبار المستفيضة والأنباء المتظاهرة فاللازم له ترك قطع الشهادة على أهل الكبائر بالخلود في النار بهذه الآية ونظائرها التي جاءت بعمومهم في الوعيد، إذ كان تأويل القرآن غير مدرك إلا ببيان من جعل الله إليه بيان القرآن، وكانت الآية تأتي عاما في صنف ظاهرها، وهي خاص في ذلك الصنف باطنها، ويسئل مدافعو الخبر بأن أهل الكبائر من أهل الاستثناء سؤالنا منكر رجم الزاني المحصن، وزوال فرض الصلاة عن الحائض في حال الحيض، فإن السؤال عليهم نظير السؤال على هؤلاء سواء.

Ek: 18

قال أبو جعفر: وأولى القول في ذلك بالصواب قول من قال: معناه:

• ومن يقتل مؤمنا متعمدا فجزاؤه إن جزاه جهنم خالدا فيها، ولكنه يعفو أو يتفضل على أهل الإيمان به وبرسوله، فلا يجازيهم بالخلود فيها، ولكنه عز ذكره، إما أن يعفو بفضله فلا يدخله النار، وإما أن يدخله إياها ثم يخرجه منها بفضل رحمته لما سلف من وعده عباده المؤمنين بقوله (يا عبادي الذين أسرفوا على أنفسهم لا تقنطوا من رحمة الله، إن الله يغفر الذنوب جميعا)

فإن ظن ظان أن القاتل إن وجب أن يكون داخلا في هذه الآية، فقد يجب أن يكون المشرك داخلا فيه، لأن الشرك من الذنوب، فإن الله عز ذكره قد أخبر أنه غير غافر الشرك لأحد بقوله (إن الله لا يغفر أن يشرك به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء) والقتل دون الشرك.

Ek: 19

وأولى هذه الأقوال في تأويل هذه الآية بالصواب، القول الذي ذكرنا عن قتادة والضحاك من أن ذلك استثناء في أهل التوحيد من أهل الكبائر أنه يدخلهم النار، خالدين فيها أبدا، إلا ما شاء من تركهم فيها أقل من ذلك، ثم يخرجهم فيدخلهم الجنة، كما قد بينا في غير هذا الموضع بما أغنى عن إعادته في هذا الموضع.

وإنما قلنا: ذلك أولى الأقوال بالصحة في ذلك، لأن الله جل ثناؤه أوعد أهل الشرك به الخلود في النار، وتظاهرت بذلك الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، فغير جائز أن يكون استثناء في أهل الشرك، وأن الأخبار قد تواترت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أن الله يدخل قوما من أهل الإيمان به بذنوب أصابوها النار، ثم يخرجهم منها، فيدخلهم الجنة، فغير جائز أن يكون ذلك استثناء في أهل التوحيد قبل دخولها مع صحة الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه وسلم بما ذكرنا، وأنا إن جعلناه استثناء في ذلك كنا قد دخلنا في قول من يقول: لا يدخل الجنة فاسق، ولا النار مؤمن، وذلك خلاف مذهب أهل العلم، وما جاءت به الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، فإذا فسد هذان الوجهان فلا قول.

Ek: 20

وقد ظن بعض أهل الغباء من القدرية أن في وصف الله جل ثناؤه النصارى بالضلال بقوله (ولا الضالين) وإضافته الضلال إليهم دون إضافة إضلالهم إلى نفسه وتركه وصفهم بأنهم المضللون كالذي وصف به اليهود أنهم المغضوب عليهم، دلالة على صحة ما قاله إخوانه من جهلة القدرية جهلا منه بسعة كلام العرب، وتصاريف وجوهه، ولو كان الأمر على ما ظنه الغبي الذي وصفنا شأنه لوجب أن يكون شأن كل موصوف بصفة أو مضاف إليه فعل لا يجوز أن يكون فيه سبب لغيره، وأن يكون كل ما كان فيه من ذلك لغيره سبب، فالحق فيه أن يكون مضافا إلى مسببه، ولو وجب ذلك لوجب أن يكون خطأ قول القائل: تحركت الشجرة إذا حركتها الرياح، واضطربت الأرض إذا حركتها الزلزلة، وما أشبه ذلك من الكلام الذي يطول بإحصائه الكتاب.

Ek: 21

وفي قول الله جل ثناؤه (حتى إذا كنتم في الفلك وجرين بهم) بإضافة الجري إلى الفلك، وإن كان جريها بإجراء غيرها إياها ما يدل على خطأ التأويل الذي تأوله من وصفنا قوله في قوله (ولا الضالين) وادعائه أن في نسبة الله جل ثناؤه الضلالة إلى من نسبها إليه من النصارى تصحيحا لما ادعى المنكرون أن يكون لله جل ثناؤه في أفعال خلقه سبب من أجله وجدت أفعالهم، مع إبانة الله عز ذكره، نصا في آي كثيرة من تنزيله أنه المضل الهادي، فمن ذلك قوله جل ثناؤه: (أفرأيت من اتخذ إلهه هواه وأضله الله على علم وختم على سمعه وقلبه وجعل على بصره غشاوة فمن يهديه من بعد الله أفلا تذكرون) فأنبأ جل ذكره أنه المضل الهادي دون غيره.

ولكن القرآن نزل بلسان العرب، على ما قدمنا البيان عنه في أول الكتاب، ومن شأن العرب إضافة الفعل إلى من وجد منه،

وإن كان سببه غير الذي وجد منه أحيانا وأحيانا إلى سببه ، وإن كان الذي وجد منه الفعل غيره فكيف بالفعل الذي يكتسبه العبد كسبا ويوجده الله جل ثناءه عينا منشأة؟ بل ذلك أحرى أن يضاف إلى مكتسبه كسبا له بالقوة منه عليه والاختيار منه له، وإلى الله جل ثناءه بإيجاد عينه وإنشائها تدبيرا.

Ek: 22

وفي مدح الله جل ثناءه هؤلاء القوم بما مدحهم به من رغبتهم إليه في أن لا يزيغ قلوبهم وأن يعطيهم رحمة منه معونة لهم للثبات على ما هم عليه من حسن البصيرة بالحق الذي هم عليه مقيمون، ما أبان عن خطأ قول الجهلة من القدرية، إن إزاغة الله قلب من أزاغ قلبه من عباده عن طاعته، وإمالته له عنها جور، لأن ذلك لو كان كما قالوا لكان الذين قالوا (ربنا لا تزغ قلوبنا بعد إذ هديتنا) بالذم أولى منهم بالمدح، لأن القول لو كان كما قالوا، لكان القوم إنما سألوا ربهم مسألتهم إياه، أن لا يزيغ قلوبهم، أن لا يظلمهم ولا يجور عليهم، وذلك من السائل جهل، لأن الله جل ثناءه لا يظلم عباده، ولا يجور عليهم، وقد أعلم عباده ذلك، ونفاه عن نفسه بقوله (وما ربك بظلام للعبيد) ولا وجه لمسألته أن يكون بالصفة التي قد أخبرهم أنه بها، وفي فساد ما قالوا من ذلك الدليل الواضح، على أن عدلا من الله عز وجل إزاغة من أزاغ قلبه من عباده عن طاعته، فلذلك استحق المدح من رغب إليه في أن لا يزيغه لتوجيهه الرغبة إلى أهلها، ووضعه مسألته موضعها، مع تظاهر الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه وسلم برغبته إلى ربه في ذلك مع محله منه، وكرامته عليه.

Ek: 23

(فلا تكونن) يا محمد (من الجاهلين) يقول: فلا تكونن ممن لا يعلم أن الله لو شاء لجمع على الهدى جميع خلقه بلطفه، وأن من يكفر به من خلقه إنما يكفر به لسابق علم الله فيه، ونافذ قضائه بأنه كائن من الكافرين به اختيارا لا اضطرارا.

Ek: 24

وفي هذا أوضح البيان على تكذيب الله الزاعمين أن الله فوّض الأمور إلى خلقه في أعمالهم، فلا صنع له في أفعالهم، وأنه قد سوّى بين جميعهم في الأسباب التي بها يصلون إلى الطاعة والمعصية، لأن ذلك لو كان كما قالوا لكان قد زين لأنبيائه وأوليائه من الضلالة والكفر نظير ما زين من ذلك لأعدائه وأهل الكفر به، وزين لأهل الكفر به من الإيمان به نظير الذي زين منه لأنبيائه وأوليائه، وفي إخباره جل ثناؤه أنه زين لكل عامل منهم عمله، ما ينبئ عن تزيين الكفر والفسوق والعصيان، وخص أعداءه وأهل الكفر بتزيين الكفر لهم، والفسوق والعصيان، وكرّه إليهم الإيمان به والطاعة

Ek: 25

وفي هذه الآية أبين البيان لمن وفّق لفهمها، عن أن السبب الذي به توصل إلى الإيمان والطاعة، غير السبب الذي به توصل إلى الكفر والمعصية، وأن كلا السببين من عند الله، وذلك أن الله جل ثناؤه أخبر عن نفسه أنه يشرح صدر من أراد هدايته للإسلام، ويجعل صدر من أراد إضلاله ضيقا عن الإسلام حرجا، كأنما يصعد في السماء، ومعلوم أن شرح الصدر للإيمان خلاف تضييقه له، وأنه لو كان توصل بتضييق الصدر عن الإيمان إليه لم يكن بين تضييقه عنه وبين شرحه له فرق، ولكان من ضيق صدره عن الإيمان قد شرح صدره له، ومن شرح صدره له فقد ضيقه عنه، إذ كان موصلا بكل واحد منهما، أعني من التضييق والشرح إلى ما يوصل به إلى الآخر، ولو كان ذلك كذلك، وجب أن يكون الله قد كان شرح صدر أبي جهل للإيمان به، وضيّق صدر رسول الله صلى الله عليه وسلم عنه، وهذا القول من أعظم الكفر بالله، وفي فساد ذلك أن يكون كذلك الدليل الواضح على أن السبب الذي به آمن المؤمنون بالله ورسوله وأطاعه المطيعون، غير السبب الذي كفر به الكافرون بالله وعصاه العاصون، وأن كلا السببين من عند الله وبيده، لأنه أخبر جل ثناؤه أنه هو الذي يشرح صدر هذا المؤمن للإيمان إذا أراد هدايته، ويضيق صدر هذا الكافر عنه إذا أراد إضلاله.

Ek: 26

وفي هذا بيان واضح على فساد ما يقول القدرية من أن كل من كفر أو آمن فبتفويض الله أسباب ذلك إليه، وأن السبب الذي به يصل المؤمن إلى الإيمان، هو السبب الذي به يصل الكافر إلى الكفر، وذلك أن ذلك لو كان كما قالوا: لكان الخبيث قد قال بقوله (فبما أغويتني): فبما أصلحتني، إذ كان سبب الإغواء، هو سبب الإصلاح، وكان في إخباره عن الإغواء، إخبار عن الإصلاح، ولكن لما كانا سببين مختلفين، وكان السبب الذي به غوى وهلك من عند الله أضاف ذلك إليه فقال (فبما أغويتني)

Ek: 27

وأولى الأقوال بالصواب عندي في ذلك أن يقال: إن ذلك خبر من الله عز وجل أنه أملك لقلوب عباده منهم، وأنه يحول بينهم وبينها إذا شاء، حتى لا يقدر ذو قلب أن يدرك به شيئا من إيمان أو كفر، أو أن يعي به شيئا، أو أن يفهم إلا بإذنه ومشيئته، وذلك أن الحول بين الشيء والشيء إنما هو الحجز بينهما، وإذا حجز جل ثناؤه بين عبد وقلبه في شيء أن يدركه أو يفهمه، لم يكن للعبد إلى إدراك ما قد منع الله قلبه إدراكه سبيل.

Ek: 28

فتبين بذلك صحة قول أهل الإثبات الذين أضافوا أفعال العباد إليهم كسبا، وإلى الله جل ثناؤه إنشاء وتدبيرا، وفساد قول أهل القدر، الذين أنكروا أن يكون لله في ذلك صنع.

Ek: 29

وهذه الآية من أوضح الأدلة على فساد قول المنكرين تكليف ما لا يطاق إلا بمعونة الله، لأن الله جل ثناؤه أخبر أنه ختم على قلوب صنف من كفار عباده وأسماعهم، ثم لم يسقط التكليف عنهم ولم يضع عن أحد منهم فرائضه ولم يعذره في شيء مما كان منه من خلاف طاعته بسبب ما فعل به من الختم والطبع على قلبه وسمعه، بل أخبر أن لجميعهم منه عذابا عظيما، على تركهم طاعته فيما أمرهم به ونهاهم عنه من حدوده وفرائضه مع حتمه القضاء عليهم مع ذلك بأنهم لا يؤمنون.

Ek: 30

قال أبو جعفر: وهذه الآية من أدل دليل على فساد قول من زعم أن تكليف ما لا يطاق إلا بمعونة الله غير جائز إلا بعد إعطاء الله المكلف المعونة على ما كلفه، وذلك أن الله أمر من وصفنا بعبادته، والتوبة من كفره بعد إخباره عنهم أنهم لا يؤمنون، وأنهم عن ضلالتهم لا يرجعون.

Ek: 31

فمعنى قوله (لا تكلف نفس إلا وسعها) هو ما وصفت من أنها لا تكلف إلا ما يتسع لها بذل ما كلفت بذله، فلا يضيق عليها، ولا يجهدها، لا ما ظنه جهلة أهل القدر من أن معناه: لا تكلف نفس إلا ما قد أعطيت عليه القدرة من الطاعات، لأن ذلك لو كان كما زعمت لكان قوله تعالى ذكره (انظر كيف ضربوا لك الأمثال فضلوا فلا يستطيعون سبيلاً) إذ كان دالا على أنهم غير مستطيعي السبيل إلى ما كلفوه واجبا أن يكون القوم في حال واحدة قد أعطوا الاستطاعة على ما منعوها عليه وذلك من قائله إن قاله إحالة في كلامه، ودعوى باطل لا يخيل بطوله، وإذ كان بينا فساد هذا القول فمعلوم أن الذي أخبر تعالى ذكره أنه كلف النفوس من وسعها غير الذي أخبر أنه كلفها ما لا تستطيع إليه السبيل.

Ek: 32

وإن قال لنا قائل: وهل يجوز أن يؤاخذ الله عز وجل عباده بما نسوا أو أخطئوا فيسألوه أن لا يؤاخذهم بذلك؟ قيل: إن النسيان على وجهين: أحدهما على وجه التضييع من العبد والتفريط، والآخر: على وجه عجز الناسي عن حفظ ما استحفظ، ووكل به وضعف عقله عن احتماله. فأما الذي يكون من العبد على وجه التضييع منه والتفريط، فهو ترك منه لما أمر بفعله، فذلك الذي يرغب العبد إلى الله عز وجل في تركه مؤاخذته به، وهو النسيان الذي عاقب الله عز وجل به آدم صلوات الله عليه، فأخرجه من الجنة، فقال في ذلك (ولقد عهدنا إلى آدم من قبل فنسي ولم نجد له عزما) وهو النسيان الذي قال جل ثناؤه (فاليوم ننساهم كما نسوا لقاء يومهم هذا) فرغبة العبد إلى الله عز وجل بقوله (ربنا لا تؤاخذنا إن نسينا أو أخطأنا) فيما كان من نسيان منه لما أمر بفعله على هذا الوجه الذي وصفنا ما لم يكن تركه ما ترك من ذلك تفريطا منه فيه وتضييعا كفرا بالله عز وجل

فإن ذلك إذا كان كفرا بالله فالرغبة إلى الله في تركه المؤاخذة به غير جائزة، لأن الله عز وجل قد أخبر عباده أنه لا يغفر لهم الشرك به، فمسألته فعل ما قد أعلمهم أنه لا يفعله خطأ، وإنما يكون مسألته المغفرة فيما كان من مثل نسيانه القرآن بعد حفظه بتشاغله عنه وعن قراءته، ومثل نسيانه صلاة أو صياما، باشتغاله عنهما بغيرهما حتى ضيعهما. وأما الذي العبد به غير مؤاخذ لعجز بنيته عن حفظه، وقلة احتمال عقله ما وكل بمراعاته، فإن ذلك من العبد غير معصية، وهو به غير آثم، فذلك الذي لا وجه لمسألة العبد ربه أن يغفره له، لأنه مسألة منه له أن يغفر له ما ليس له بذنب، وذلك مثل الأمر يغلب عليه، وهو حريص على تذكره وحفظه، كالرجل يحرص على حفظ القرآن بجد منه، فيقرؤه، ثم ينساه بغير تشاغل منه بغيره عنه، ولكن بعجز بنيته على حفظه، وقلة احتماله عقله ذكر ما أودع قلبه منه، وما أشبه ذلك من النسيان فإن ذلك مما لا يجوز مسألة الرب مغفرته، لأنه لا ذنب للعبد فيه، فيغفر له باكتسابه،

Ek: 33

(لكل أمة أجل) يقول: لكل قوم ميقات لانقضاء مدتهم وأجلهم، فإذا جاء وقت انقضاء أجلهم، وفناء أعمارهم، لا يستأخرون عنه ساعة فيمهلون ويؤخرون، ولا يستقدمون قبل ذلك، لأن الله قضى أن لا يتقدم ذلك قبل الحين الذي قدره وقضاه.